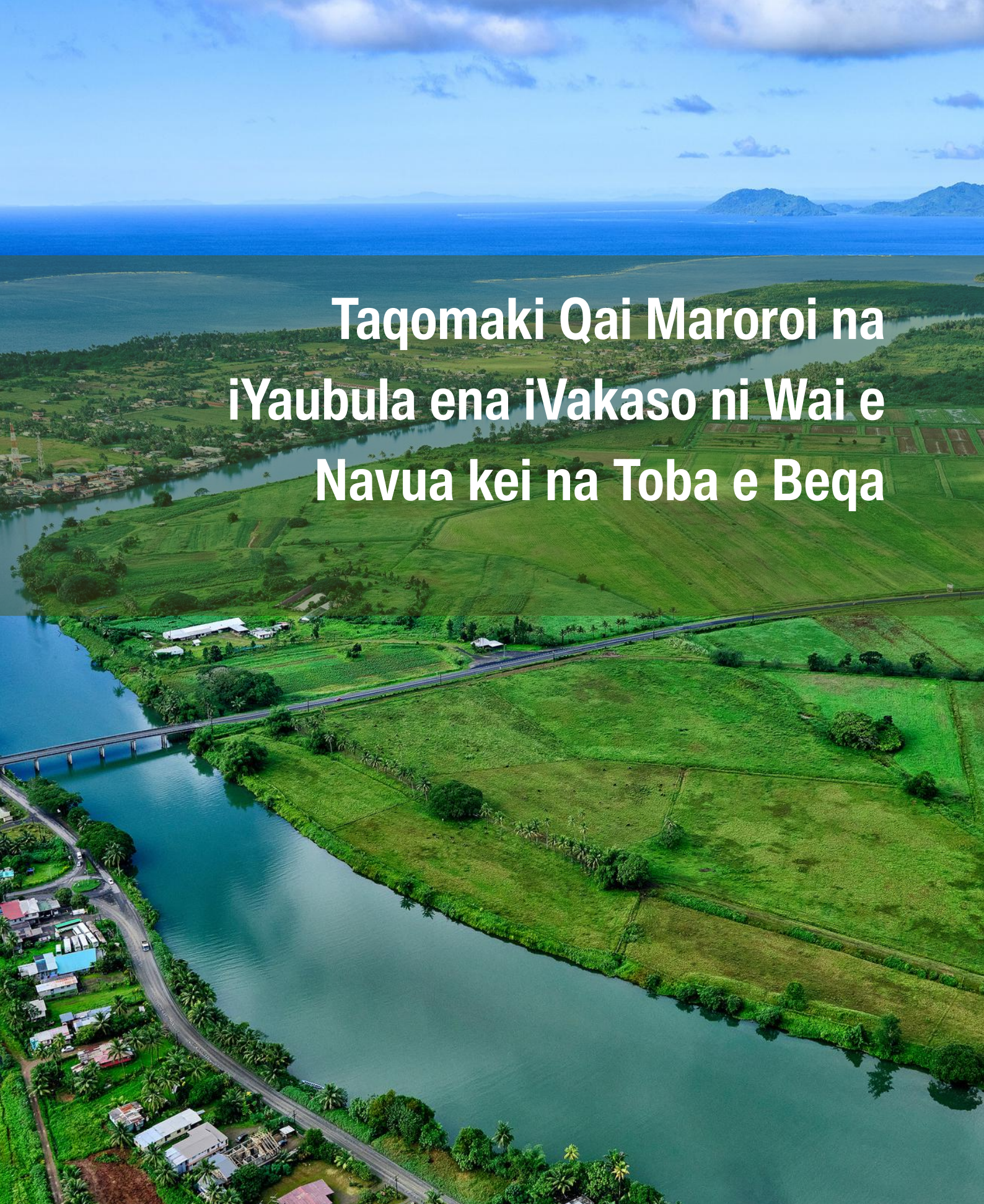

Taqomaki Qai Maroroi na iYaubula ena iVakaso ni Wai e Navua kei na Toba e Beqa

SPREP Library Cataloguing-in-Publication Data

Tilleard, S., et al.

Taqomaki qai maroroi na iYaubula ena iVakaso ni wai e Navua kei na Toba e Beqa. Apia, Samoa: SPREP, 2025.

56 p. 29 cm.

ISBN: 978-982-04-1423-5 (print)

978-982-04-1424-2 (ecopy)

1. Na Kena Qaravi na Veikabula e Viti. 2. Na Qaravi vakamatau ni Vanua ena kena maroroi na Drano. 3. Na Vakayagataki Vakamatau ni wai. I. Pacific Regional Environment Programme (SPREP). II. Title.

333.910961

Citation

Tilleard S., Maxwell P., Vakasevuraki A., Nuske S., Charlton-Heston S. and Binney J. 2025. Integrated Ecosystem Management Plan for Navua catchment and Beqa lagoon. Suva, Fiji. SPREP/Government of Fiji 2025.

Translation: Vilisi Tokalauvere with edits by Kelera Macedru and Etika Qica Rupeni

Images

Front cover: Navua Town ©Stuart Chape/SPREP

Page iv: Upper Navua River © Stuart Chape/SPREP

Back Cover: Beqa lagoon © Stuart Chape/SPREP

Other photos: Unless otherwise acknowledged, all photographs taken by the authors

Disclaimer

This document has been prepared and printed with the financial support of the Pacific-European Union Marine Partnership (PEUMP) Programme, funded by the European Union and the Government of Sweden. Its contents do not necessarily reflect the views of the European Union or the Government of Sweden. This document has been compiled in good faith, exercising all due care and attention. SPREP does not accept responsibility for inaccurate or incomplete information.

Acknowledgements

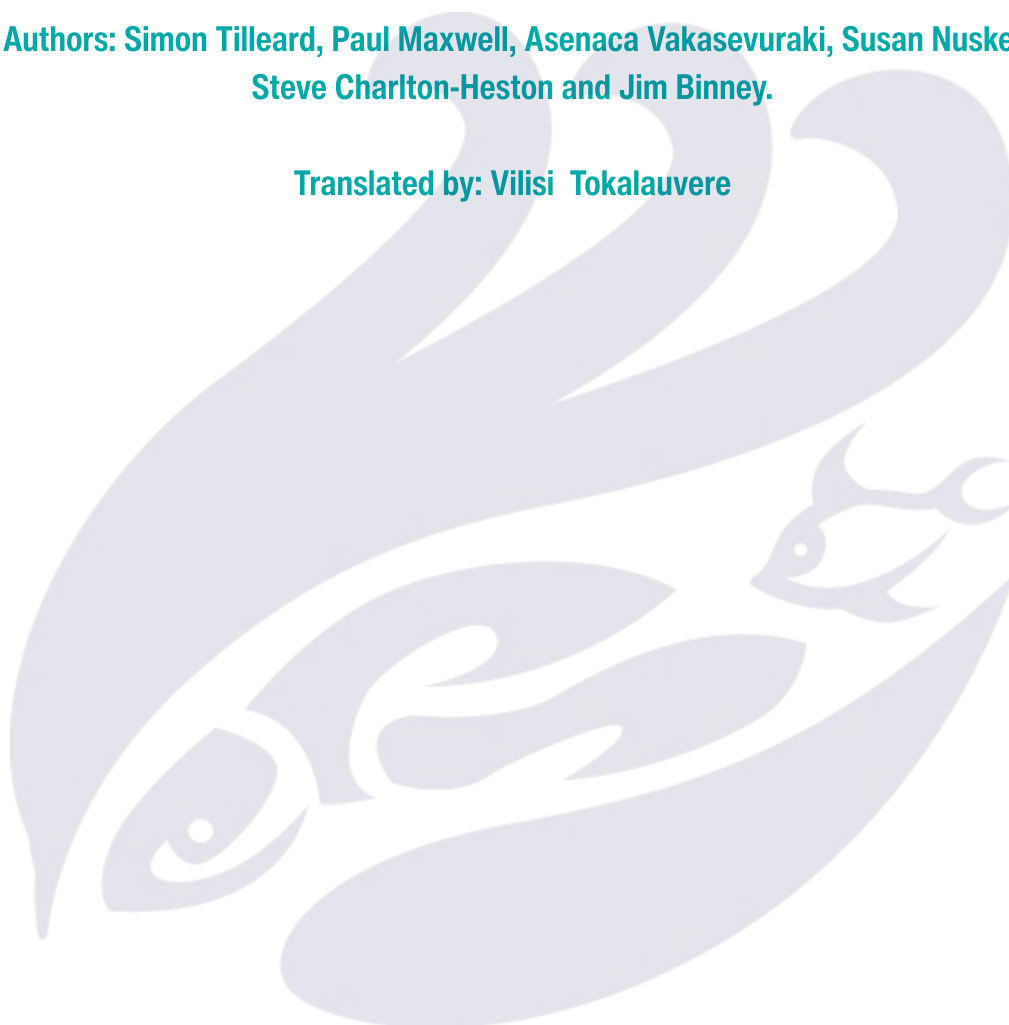
This plan is the culmination of a series of studies and discussions and consultations with the people of Fiji who live within the Navua catchment and Beqa lagoon and is testament to their commitment to prosper sustainably and in harmony with their natural ecosystems. We thank and acknowledge all the communities within the catchment and lagoon who supported the development of the plan. The Government of Fiji supported the development of this plan through input and review from several government agencies including the three provincial governments and various line ministries.

The studies and assessments were conducted by Alluvium Consulting with input from NatureFiji-MareqetiViti, Marine Ecology Consulting and University of the Sunshine Coast. The work was led in partnership with the Fiji Ministry of Environment and Climate Change and the Secretariat of the Pacific Regional Environment Programme through the By-catch and Integrated Ecosystem Management (BIEM) Initiative of the Pacific-European Union Marine Partnership (PEUMP) Programme funded by the European Union and the Government of Sweden. PEUMP aims to support the sustainable management of fisheries, food security and blue growth in the Pacific region, in line with the Regional Roadmap for Sustainable Pacific Fisheries. SPREP is guided by its vision for the future: “A resilient Pacific environment, sustaining our livelihoods and natural heritage in harmony with our cultures”.

Taqomaki Qai Maroroi na iYaubula ena iVakaso ni Wai e Navua kei na Toba e Beqa

**Authors: Simon Tilleard, Paul Maxwell, Asenaca Vakasevuraki, Susan Nuske,
Steve Charlton-Heston and Jim Binney.**

Translated by: Vilisi Tokalauvere

iVakamacala Lekaleka

iVakaso ni Wai, kei na Ucuniwai na Navua (Navua Catchment), ka rau sema kei na Iqolioqli wawolita na yanuyanu ko Beqa (Beqa Lagoon)

Na Navua Catchment e wili ena vanua vakaturaga ko Serua kei na Beqa Lagoon e wili ena qoliqoli ni vanua ko Serua kei Rewa. Na Navua Catchment kei na Beqa Lagoon edua na vanua ka i vurevure ni bula vakailavo, bula vakaveiwekani vakavanua, ka vutuniyau ena veimataqali veikabula. E dua na vanua ka vutuniau kina na veimataqali vurevure ni lavo kei na bula ni veisiga me vaka na teitei kei na susu manumanu ena vanua bucabuca ena yasa ni uciwai. E vakayagataki tale ga me nodra sala ni veitosoyaki na lewenivanua, na uciwai levu, kei kena vei uciwai lalai, vakabibi vei ira na koro era tu vakayawa. E toka mai na uluniwai e dua na barisavu, vakatokai na Upper Navua Gorge, e sa okati me vanua taqomaki nira bula tu kina na veimataqali kau kei na manumanu era sega ni kune ena dua tale na vanua, se era sa voleka ni kawaboko (endangered). Na veika bula e kune ena vanua qori e yaga tale ga me kakana se wainimate. E vakatalega kina na Beqa Lagoon sa wili me wasawasa e taqomaki, vakatokai na 'Particularly Sensitive Sea Area (PSSA) ka ratou a mai vakadeitaka na isoqosoqo na International Maritime Organization. Era bula tu na Beqa Lagoon e levu sara na veimataqali veikabula, me vaka na lase, qio, ika kei na vonu. E vanua ka kaukauwa sara nai nodra sema vakavanua kei na nodra bula vakayalo na lewenivanua. Era dau qoliva kina na kedr, na lewenikoro qai cicivaki rawa tale ga kina eso na bisinisi ni volitaki ika. Era gade tale ga mai vakalevu na saravanua ena Navua Catchment kei na Beqa Lagoon. E vakayacori talega kina eso na ka ni veivakamarautaki me vaka na vakasisisi ena delaniwai (river tubing and white-water rafting), gade ena lomanivanua, vakana qio, nunu ena veicakau se vanua titobu, kei na gade kina vei otela.

Na Vuna e Bibi Kina me Maqosa ka veisemati na iTuvatuva ni Taqomaki ni Yaubula se Integrated Ecosystem Management (IEM)

Ni toso na gauna, eda sa mai sotava oqo e levu na veisau kei na vakacacani e yaco ena noda veiuciwai, dela ni vanua kei na noda qoliqoli kei na veikabula ena noda wasawasa. Na gauna e dau yaco kina na leqa tubukoso ena dredre me vakavinakataki koya tale na tuvaki ni veivanua qori. Ne veisau ka vaka vu leqa e wili kina, na ta kau, e rairai vakavuna tale ga na vuvu ni uciwai. Na keli qereqere kei na nuku, e vakavuna na sisi ni qele ena batiniuciwai, e rawa ni vakacacana na yavu ni vale, na wavu kei na gaunisala era tiko volekata na uciwai. E lai vuvu qai vakadukari vakalevu kina na uciwai. Ena veibaravi, e vakavu leqa na kena ta na veidogo, ena lai vakarawarawataka na sisi ni veibaravi. Ena toba, e yaco tale tiko ga na qoli vakasivia kei na kena dau benuci vei ira na lewenivanua.

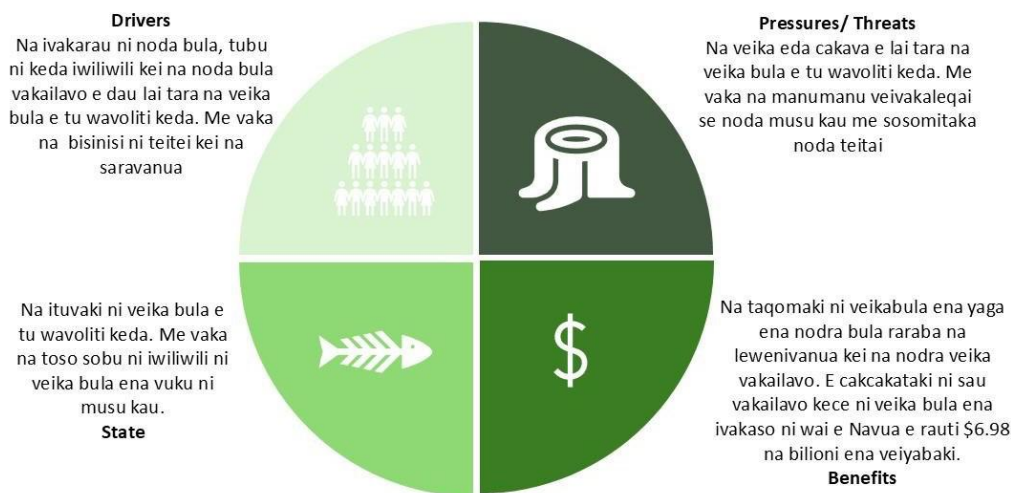
E saga tiko na ituvatuva ni veiqaravi na Integrated Ecosystem Management Plan (IEMP) me walia na veika e vakaleqa tiko na iyaubula, na veika vakailavo kei na nodra bula raraba na lewenivanua. Dua na sala e cakava kina qori ya me tarova na kena sa lailai tiko mai na iwiliwili ni veika bula. Kena ikarua, me taqomaki na iyaubula e vanua kei na wai—me tekivu mai na veiulinivanua me yaco i wasawasa.

Na ibalebale ni IEMP

E vakabibitaka na kena qaravi vaka rabailevu na maroro se taqomaki ni noda yaubula kei na veikabula ka wawoliti keda. Oqo me qaravi vata kece na tataqomaki ni veikabula, noda yau bula, veivakatorocaketaki, noda bula vakavanua, veiwekani kei na cakacaka vata me sotavi kina na noda nanamata kina veivakatorocaketake vinaka ni mataka. E sema vinaka kei na noda vakarau ni bula nai taukei.

Na iTuvaki ni iVakaso ni Wai e Beqa Lagoon, na Kena Yaga kei na Veika e Veivakaleqa

Na iwalewale ni veiqaravi e vakatokai na Driver-Pressure-State-Benefits-Response (DPSBR) (raica na Kato 1) e vakayagataki me vakarautaki na IEMP (Yaloyalo E1). E kilai ena ituvatuva qo na veika e vakaleqa tiko na veika bula kei na vanua era bula kina. E laurai tale ga na sala era vakarautaka kina vei keda na iyaubula na veika yaga vei keda. E qai vakarautaki eso na ituvatuva ni veiqaravi me wali kina na leqa kece qori qai taqomaki tale ga na veika bula.

iYaloyalo E1. Nai tuvatuva ni Drivers, Pressures/Threats, State and Benefits ena vakaso ni wai e Navua kei na Toba e Beqa

iTuvatuva ni veiqaravi kei na sasaga

Ni oti na bose kei ira na lewenivanua, e vakarautaki e lima (5) na ituvatuva kei na tini ka tolu (13) na sasaga me walia na leqa se dredre e kunei rawa ena iwalewale ni veiqaravi na Driver-Pressure-State-Benefits-Response. E vakarautaki na IEMP me cakacaka vakavoleka kei na nodra ituvatuva ni veivakatorocaketaki era sa vakarautaka oti tu na koro. E sagai tale ga mera okati ka vakaitavi kina na yalewa, tagane kei ira na vakaleqai tu na yagodra (People Living with Disabilities)

Tabana E1 – Vakamacala lekaleka ni ka me caka

iTuvatuva	Sasaga	Vakalailaitaka na leqa qo	Kena yaga	Veitokoni ina lawalawa ni IVDP
iTuvatuva 1 – Vakalailaitaki na leqa ni veika bula ena noda itikotiko	Sasaga 1.1 Tuvanaki na porokaramu me vakavinakataka na maroroi ni benu	Sega ni maroroi vinaka na benu; Mate e dewa ena wai	Qoli; iVurevure ni wai; Ka ni veivakamarautaki/sarav anua; Rairai totoka ni vanua	Vakavinakataka na veiliutaki (tokoni na inakinaki); Vukeyi na lewenivanua mera rawa ilavo, toroi cake na bula vakailavo; Taqomaki na iyaubula, vorati na revurevu ni veisau ni draki
	Sasaga 1.2 Vakalailaitaka na veika e dau vagaga na iteitei	Vakadukari na wai; Caramaki vinaka na qele me tei kina na yaqona kei na so tale na itei; Sega ni vuavuaivinaka na qele e teivaki	Qoli; iVurevure ni wai; Ka ni veivakamarautaki/sarav anua; Rairai totoka ni vanua	Vakavinakataka na bula ena itikotiko; Vakarautaki na lewenivanua kei na veikabula mera vorata na draki veisau
iTuvatuva 2 -- Taqomaki qai Vakabulabu latakai na Veikabula	Sasaga 2.1 Vakarautaka qai muri e dua na ituvatuva ni tei kau	Bisinisi ni ta kau vakaveitalia; Manumanu se itei e kau mai vanuatani; Musu na kau me tei kina yaqona se so tale na itei; Cakacaka ni keli koula se dua tale na vatu talei; Teivaki e dua na vanua levu qai vakaleqai na veika bula	iVurevure ni kakana me vakasasataki; Basika na vuata vakatau ena draki; Kau e vakayagataki ena cakacaka ni vanua; Maroroi vinaka na kaboni; Savasava na wai Levu na ka ni veivakamarautaki Saravanua e sega ni vakaleqa na iyaubula; Rairai totoka ni veikabuli; Nodra itikotiko na kau kei na manumani ni Viti, so	Vakavinakataka na bula ena itikotiko; Sasagataki me vinaka na bula vakailavo; Vakarautaki na itataqomaki, valuti tale ga na veiveisau ni draki

iTuvatuva	Sasaga	Vakalailaitaka na leqa qo	Kena yaga	Veitokoni ina lawalawa ni IVDP
			tale era kau mai vanuatani	
	Sasaga 2.2 Toroi cake na taqomaki ni veikau	Bisinisi ni ta kau vakaveitalia; Manumanu se itei e kau mai vanuatani; Musu na kau me tei kina yaqona se so tale na itei; Cakacaka ni keli koula se dua tale na vatu talei; Teivaki e dua na vanua levu qai vakaleqai na veika bula	iVurevure ni kakana me vakasasataki; Basika na vuata vakatau ena draki; Kau e vakayagataki ena cakacaka ni vanua; Maroroi vinaka na kaboni; Savasava na wai Levu na ka ni veivakamarautaki Saravanua e sega ni vakaleqa na iyaubula; Rairai totoka ni veikabuli; Nodra itikotiko na kau kei na manumani ni Viti, so tale era kau mai vanuatani	Vukei na Lewenivanua mera rawa ilavo, toroi cake na bula vakailavo; Taqomaki na iyaubula, vorati na revurevu ni veisau ni draki
	Sasaga 2.3 Vakabulabulata ki qai taqomaki na cakau	Yali na veika bula ena cakau; Na Bula (Crown of thorns)	Taqomaki na veicakau; Ka ni veivakamarautaki se saravanua; Levu na veikabula ena veicakau	Vukei na lewenivanua mera rawa ilavo, toro i cake na bula vakailavo; Taqomaki na iyaubula, vorati na revurevu ni veisau ni draki
	Sasaga 2.4 Vakatabui eso na vanua ena iqoliqoli	Qoli vakasivia; Yali na veikabula ena cakau; Musu na dogo ena vuku ni veivakatorocaketaki	Taqomaka na baravi na dogo; Maroroi na kaboni; Taqomaka na baravi na cakau; Veiqaravi ni saravanua e sega ni vakaleqa na iyaubula; Rairai totoka ni veikabula; Taqomaki na veika bula ena veidogo; Taqomaki na veika bula ena cakau	Vakavinakataki na veiliutaki (tokoni na inakinaki); Vukei na lewenivanua mera rawa ilavo, toroi cake na bula vakailavo; Taqomaki na iyaubula, vorati na revurevu ni veisau ni draki
ITuvatuva 3 - Veiuqeti me Vakayagata ki na Veika Bula me iWali ni Leqa	Sasaga 3.1 Vakayagataki na veika bula me taqomaki na ivurevure ni wai qai maroroi vinaka na wai ni valelailai	Vakadukari ni ivurevure ni wai	Bulabula vinaka na lewenivanua; Vinaka na ivakatagedegede ni wai Taqomaki vinaka na ivurevure ni wai; Vinaka qai nuitaki na ka e vakarautaka na matanitu Tokoni nodra tiko vinaka na lewe ni koro; Na kena vakayagataki vakayalomatua na iyaubula (qe, wai, kau, manumanu) me rawa ni taqomaki qai yaga ena veigauna sebera mai.	Vakavinakataki na bula ena itikotiko; Vakarautaki na lewenivanua kei na veikabula mera vorata na draki veisau
	Sasaga 3.2 Tuvanaki qai vakayagataki vinaka na Veika Bula me vakaukauataki kina na bati ni uciwai, tarova na waluvu, taqomaki tale ga na veibaravi	Sisi ni qele ena veibaravi kei na waluvu ; Vakaleqai na vanua e bula kina na cakau; Ta laivi ni veidogo me caka kina na veivakatorocaketaki ; Vuvu na wai, vakabibi ni dau tau bi na uca ; Vakadukari na wai ena denimanumanu se wainimate ni vakabulabulataki ni qele; Keli qereqere	Taqomaki na veibaravi qai vakabulabulataki tale; vakavinakataki na wai; Bucini, taqomaki qai vakalesui mai na veika bula; Dei na bula vakailavo ; Vinaka sara na bula ena itikotiko	Vakavinakataki na bula ena itikotiko; Vakarautaki na lewenivanua kei na veikabula mera vorata na draki veisau

iTuvatuva	Sasaga	Vakalailaitaka na leqa qo	Kena yaga	Veitokoni ina lawalawa ni IVDP
	Sasaga 3.3 Vakayagataki vinaka na Veika Bula me Vakavinakataki Kina na Sala ni Veitosoyaki (leqa ni gaunisala kei na kena iwali)	Sisi ni veibaravi, kei na ka e rawa ni vakacacani ena cagilaba	Vakalailaitaki kina na isau ni kena vakavinakataki; Vakalailaitaka na waluvu; Taqomaki o ira na dau vakayagataka na gaunisala;; Tabana ni saravanua	Vakavinakataki na bula ena itikotiko; Vakavinakataki kina na bula vakailavo; Kua na vakasabusabutaki ni ka, kei na kena taqomaki na veiveisau ni draki
ITuvatuva 4 - Taqomaki na Yaubula ena Noda iVurevure ni iLavo	Sasaga 4.1 Rawati na Bula ena Veikabula	Sega ni levu na ivuravure ni ilavo	Vakaraautaki na cakacaka kei na ilavo; Vakadewai na kilaka mai vei ira na qase ki vei ira na gone ; Vukeyi na veikoro kei na itikotiko mera cakacaka vata ena kena taqomaki na iyaubula	Vakavinakataki na bula ena itikotiko; Vakavinakataki kina na bula vakailavo; Kua na vakasabusabutaki ni ka, kei na kena taqomaki na veiveisau ni draki
	Sasaga 4.2 Vakatorocaketa ki na bula ena Non-Timber Forest Products (NTFP)	Vakayagataki vakasivia na veikabula; Sega ni levu na ivurevure ni rawa ilavo	Vakalailaitaki na leqa e dau basika ni vakayagataki vakasivia na veikabula; Valuti na bula dravudravua; Maroroi na kila vakavanua kei na itovo vakavanua; Vaqacacotaki na nodra bula ena veikoro se itikotiko; Levu na sala me rawati kina na ilavo	Vakavinakataki na bula ena itikotiko; Vakavinakataki kina na bula vakailavo; Kua na vakasabusabutaki ni ka, kei na kena taqomaki na veiveisau ni draki
ITuvatuva 5 - Vakavulici Qai Wasei na Kilaka Vei Ira na Lewenikoro	Sasaga 5.1 Ka e rawa ni caka ena vuku ni veiveisau ni draki	Veiveisau ni draki; iTei e kau mai vanua tani era vakacacana na veika bula; Manumanu susu era vakamatea na veikabula; Veiwaki na waitui kei na waidroka; Sisi ni qele; Tau bi ni uca; Lauqa; Vakacacani na vanua e bula kina na cakau	Kau tani na kaboni ; Taqomaki na veidogo e baravi; Vanua e lakovi se saravi era tu kina na veikabula; Vakalailaitaki na waluvu	Vakavinakataki na bula ena itikotiko; Kua na vakasabusabutaki ni ka, kei na kena taqomaki na veiveisau ni draki
	Sasaga 5.2 Vakamuri, Vakadikevi vinaka, qai Volaitukutukuta ki	Lailai nodra veitaratara qai cakacaka vata na lewenikoro se itikotiko kei ira na vakailavotaka se liutaka tiko na sasaga qo	Me vakamatatataki na veika sa rawati qai sagai mera cakacaka vata vakavoleka na lewenivanua kei ira na qarava na ituvatuva ni cakacaka	Vakavinakataki ivakarau ni veiliutaki kei na vakatulewa; Tokona na kena taqomaki na iyaubula kei na vorati ni revurevu ni veiveiveisau ni draki; Vaqacacotaki na veiliutaki ena vanua

Contents

iVakamacala Taumada	v
Contents	ix
Figures/iYaloyalo	x
Tables/Tabana	x
1. iVakamacala Taumada	1
Na veika e bibi kina o Navua kei Beqa	1
Na vuna e Vakarauteki kina na iTuvatuva ni Veiqaravi qo	1
Na Vakarauteki ni iTuvatuva na Integrated Ecosystem Management Plan	1
Me Veisemati na Integrated Ecosystem Management Plan kei Nodra iTuvatuva ni Veivakatorocaketaki na Koro	3
Na iTuvatuva na Driver-Pressure-State-Benefits-Response	3
2. Veika Me Baleti Navua catchment kei na Beqa lagoon	4
iVakamacala ni Vanua	4
Vu ni Veisau	7
Ka e Vakavuna na Veisau	7
iTuvaki	10
Veika Yaga se veika ena vakavotukana mai kina	16
3. Vakaturu se iwalewale me muri	17
Veivaqaravi vakatautauvata	17
iTuvatuva 1 – Vakalailaitaki na leqa ni veika bula ena noda itikotiko	19
Sasaga 1.1 Tuvanaki na porokaramu me vakavinakataka na maroroi ni benu	19
Sasaga 1.2 Vakalailaitaka na veika e dau vagaga na iteitei	20
iTuvatuva 2 – Taqomaki qai Vakabulabulataki na Veikabula	22
Sasaga 2.1 Vakarauteki qai muri e dua na ituvatuva ni tei kau	22
Sasaga 2.2 Toroi cake na taqomaki ni veikau	26
Sasaga 2.3 Vakabulabulataki qai taqomaki na cakau	27
Sasaga 2.4 Vakatabui eso na vanua ena iqoligoli (MPA)	28
iTuvatuva 3 – Veiuqeti me Vakayagataki na Veika Bula me iWali ni Leqa	31
Sasaga 3.1 Vakayagataki na veika bula me taqomaki na ivurevure ni wai qai maroroi vinaka na wai ni valelailai	31
Sasaga 3.2 Tuvanaki qai vakayagataki vinaka na Veika Bula me vakaukauataki kina na bati ni uciwai, tarova na waluvu, taqomaki tale ga na veibaravi	33
Sasaga 3.3 Vakayagataki vinaka na Veika Bula me Vakavinakataka Kina na Sala ni Veitosoyaki (leqa ni gaunisala kei na kena iwali)	35
iTuvatuva 4 – Rawati na Bula ena Veikabula	38
Sasaga 4.1 Tauyavutaki ni ituvatuva vinaka me baleta na Saravanua e taqomaki kina na iYau bula	38
Sasaga 4.2 Vakatorocaketaki na bula ena Non-Timber Forest Products (NTFP)	40
iTuvatuva 5 – Vakavulici Qai Wasei na Kilaka Vei Ira na Lewenikoro	41
Sasaga 5.1 Ka e rawa ni caka ena vuku ni veiveisau ni draki	41
Sasaga 5.2 Vakamuri, Vakadikevi vinaka, qai Volaitukutukutaki	42

Figures/iYaloyalo

iYaloyalo 1. Eso na ka e caka mera kila kina na lewenivanua e Navua kei Beqa na IEMP	2
iYaloyalo 2. Veikauloa ena Uciwai e Navua	4
iYaloyalo 3. Na Toba kei Beqa mai na veikauloa ni veivanua kece era okati ena ivakaso ni wai e cake, vanua ni waluvu kei na yanuyan o Beqa	5
iYaloyalo 4. Vakayagataki ni Qele ena Veivanua Kece era Okati ena iVakaso ni Wai e Navua kei na Toba kei Beqa	6
iYaloyalo 5. Vakaleqa na gaunisala e Galoa na sisi ni qele (Me 2023)	9
iYaloyalo 6. Na se ni okiti, kuna mai na Uluniwai na Navua	10
iYaloyalo 7. <i>Polyura camponitis</i> butterfly found in the Navua catchment, endemic to Fiji se kune duadua ga i Viti.	10
iYaloyalo 8. Na ivakatakarakara ni yaubula ena Toba e Beqa © K. Kassem/SPREP	11
iYaloyalo 9. [iMawi] Tubu vakalevu ena veibuca ena vuaicake kei Pacific Harbour na vu ni Soga (<i>Metroxylon vitiense</i>), e tubu ga e Viti qai sa voleka ni kawaboko. [iMatau] Tubu tiko eso na vu ni Soga (laini vulavula), eso na vanua lala, eso tale e tubu kina na Mahogany.	16
iYaloyalo 10. Na ka e vakarautaka na veikabula ena vakaso ni wai e Navua kei na toba ko Beqa	16
iYaloyalo 11. Vanua sa digitaki tu me tei tale kina na kau	25
iYaloyalo 12. Na iqoligoli e sa vakatututaki tiko mera vakatabui me taqomaki kina na veidogo kei na cakau e Beqa	30
iYaloyalo 13. Vakayagataki na bai vatu kei na veidogo me taqomaka na ikelekele ni waqa ena Koro o Lalati, mai Beqa	34
iYaloyalo 14. Vanua veiganiti e veivuke kina na NbS ena taqomaki ni gaunisala	37
iYaloyalo 15. Rua na ripote ni vakadidike ni IEMP e Navua kei Beqa	42

Tables/Tabana

Tabana 1. Vakamacala lekaleka ni veika vakaleqa tiko na veika bula	7
Tabana 2. Macala ni Vakadidike (BioRap)	12
Tabana 3. Vakamacala lekaleka ni ituvatuva kei na ka me caka	17
Tabana 4. Na veika era rawa ni caka ni tei tale na kau, kei na vanua me vakayacori kina	23

1. iVakamacala Taumada

Na veika e bibi kina o Navua kei Beqa

E drodro tiko na uciwai na Navua e Serua ena Wasewase e Loma kei Viti Levu. Na uciwai qo kei na kena ivakaso ni wai, e tiki bibi ni nodra bula na lewenivanua, iyaubula kei na veika vakailavo. Era tu vanua bucabuca volekata na uciwai na vanua ni teitei se susu manumanu kei na bisinisi ni teitei tale ga.¹ E sala ni veitosoyaki na uciwai levu kei na kena veiuciwai lalai. Era dau vakayagataka eso na koro me sala ni nodra veitosoyaki ni sega na kena gaunisala ni lori. E dau vakayacori tale ga kina eso na vei qaravi ni saravanua, me vaka na vakasisi e dela ni wai (river tubing) kei na saravanua (Namosi Eco Retreat). E tawasea rua na uluniwai na Navua, e dua na baranivatu e kilai me Upper Navua Gorge. E tiko ekeri eso na kau, ika se manumanu era taqomak tui. E wili tale ga kina eso na wai vakaviti.

E drodro na uciwai na Navua ka yaco kina Beqa Lagoon se toba i Beqa. E yaga vakalevu na wasawasa qo ina noda ivakarau vakavanua na lewenivanua, era vakaitikotiko tale ga kina e levu sara na iyaubula. E ratou sa okata na toba o Beqa na isoqosoqo na International Maritime Organization, e sa kilai tani ni wasawasa taqomaki, vakatokai tiko me Particularly Sensitive Sea Area (PSSA). E levu na kena iyau bula me vaka na ika, qio, lase, vonu. Era bibi na veika bula qo ena noda ivakarau vakavanua kei na noda bula vakailavo. Era mareqeta tale ga na wasawasa qo na lewe ni koro kei na itikotiko e Navua kei Beqa. E dau caka kina na qoli me baleta na kakana ni veisiga, se ena vuku ni bisinisi. Era dau gade tale ga mai kina e levu na saravanua, eso era vakana qio, nunu ena veicakau titobu, se mera gade ena vica na otela e Beqa kei na veibaravi e Deuba.

Na vuna e Vakarauteki kina na iTuvatuva ni Vei qaravi qo

E laurai ni sa veisau vakalevu na ivakaso ni wai e Navua, na kena uciwai kei na kena toba. Ni dau yaco gona na leqa tubukoso,² e dau dredre me vinaka tale na ituvaki ni veivanua qori. Kena ivakaraitaki, e sa vakaleqa vakalevu na iyaubula na vicavata na yabaki e vakayacori tiko kina na ta kau. E dau sisi kina na qele qai lai vuvu na uciwai. E sisi vakalevu na batiniuciwai ena levu ni keli nuku kei na qereqere. E lai vakacacana eso na veivale, na wavu kei na gaunisala. E levu tale ga na gauna e dau lai vuvu na toba. Na musu vakasivia na veidogo e rawa ni vakaleqa naveibaravi. E laurai tale ga ni na vakavu leqa vakalevu e na Toba ko Beqa na qoli vakasivia kei na benu ca.

Na veiveisau ni draki, ena vakavuna me yaco vakalevu na waluvu, sisi ni qele ena veidelana, veibuca se ena veibaravi. E vakaleqai kina na yaubula e na loma ni wasawasa, ena veicakau kei na veidogo. Ena okati talega na kena i vakaleqai na nodra bula ni veisiga na lewenivanua, bula vinaka ni yaubula kei na veika vakailavo. E duidui na vakatagedegede ni kena tarai ira na lewenivanua na leqa qo. Era na vakalolomataki vakalevu na yalewa, kei ira na vakaleqai na yagodra se lokiloki. Levu na gauna, era sega ni dau vukei ni yaco na leqa tubukoso. E sega tale ga ni dau rogoci na domodra ena gauna e veivosakitaki kina na sala me taqomaki kina na yaubula. Ena lai vakadredretaka na nodra vakarauteki ira me ra vorata na veiveisau ni draki.

E vakarauteki na iwalewale ni vei qaravi e vakatokai na Integrated Ecosystem Management Plan (IEMP), me vukea na wali ni leqa vakailavo, na bula raraba ni lewenivanua kei na kena vakaleqai na iyaubula ena ivakaso ni wai e Navua kei na Toba o Beqa. E saga na ituvatuva ni vei qaravi na IEMP me tarova na kena kawaboko na veimataqali kau kei na manumanu ka dodonu mera bula taumada ena dela ni vanua oqo. Me vakavinakataka tale ga na ituvaki ni yaubula e vanua, veibaravi kei na Toba e Beqa. E muria tale ga na ivakarau ni vei qaravi e vakatokai na 'ridge to reef'. E tiko kina eso sara na ituvatuva rawarawa me toroi cake kina na ivakatagedegede ni yaubula e vanua, uciwai kei na wasawasa. Ena gauna vata qori, era na bulabula cake na lewenivanua qai vakalailaitaki na bula dravudravua. Me vukei na lewenivanua me dua nodra ivurevure tudei ni ilavo qai vukea na matanitu o Viti me rawata nona isausau ni kena taqomaki na iyaubula (conservation goals).

Na Vakarauteki ni iTuvatuva na Integrated Ecosystem Management Plan

E vakarauteki na IEMP ni oti eso na vakadidike kei na veivosaki kei ira na lewenivanua. E sa okati kina eso na vakadidike³ qo:

¹ Secretariat of the Pacific Community (SPC). 2012. Catalogue of Rivers for Pacific Islands.

² Tuinivanua, O. 1996. Improving Fiji's Rainforest Classification Using Digital Satellite Images, Paper reported in the GIS and Remote Sensing News, University of the South Pacific. (9601 (pgrsc.org)).

³ These reports are available on the SPREP Virtual Library at library.sprep.org

- E dikevi ke ra sa vakila tiko na lewenivanua ena ivakaso ni wai e Navua kei Beqa Lagoon na tuvaki se vakatagedegede ni veivakaduiduitaki nira yalewa se tagane, na sega ni dokai na dodonu ni lewenivanua kei na bula dravudravua, nodra sega ni qaravi vakatautauvata na itabatamata kece sara ena vuku ni veivakatorocaketaki. E sa vakarautaki na kena ripote, e vakatokai na *GSI, human rights and poverty alleviation situational analysis for the Navua catchment and Beqa lagoon*.
- E vakadikevi na vakatagedegede se tuvaki ni veimataqali veika bula kei na duidui vanua era bula kina, me vaka na veikau, uciwai, baravi kei na cakau kei na nodra veisemati. Sa volai tiko na veika e kilai rawa ena ripote na *Biological rapid assessment (BIORAP) for the Navua catchment and Beqa lagoon*.
- E vakadikevi tale ga na mataqali vanua era bula tu kina na veika bula (veikau, uciwai, se veidogo) ena sega ni vakacacani vakalevu ni yaco na leqa tubukoso. Era vakadikevi tale ga na veikoro se itikotiko era na rawa ni vorata na veisau ni draki se leqa tubukoso. Na veika e kunei sa volai tiko ena ripote *Ecosystem and Socioeconomic Resilience Mapping (ESRAM) for the Navua catchment and Beqa lagoon*.
- E vakadikevi tale ga na tuvaki ni kena vakayagataki na veika bula e tu wavoliti keda, me vaka na veikau bulabula, uciwai veidogo me vukei keda ena kena vorati na leqa ni veisau ni draki. Me kua tale ga ni vakaleqai rawarawa na iyaubula. E volai qo ena ripote *Ecosystem-based Adaptation options for the Navua catchment and Beqa lagoon*.
- E sagai tale ga me kilai na ilawalawa tamata se veitikotiko eso se vanua era vakaleqai rawarawa ni yaco na leqa tubukoso. E vakadikevi tale ga na sala me caka kina na veivuke. E volai tiko ena ripote *SocioEconomic Vulnerability and Opportunity Assessment (ESVOA) for the Navua catchment and Beqa lagoon*.

Qo e vica na ka e caka, me vakadeitaka ni sa matata vinaka tu na ituvatuva qo vei ira kece na lewenivanua, me rawa tale ga nira okati ena vakarautaki ni ituvatuva ni vei qaravi:

- Vakayacori na veitalanoa ena gauna ni BioRap.
- Veivosaki kei ira na 53 koro me vakamacalataki na ESRAM kei na ESVOA.
- E vakayacori e dua na bese, era tiko kina na le 45 mai na veikorokoro se itikotiko, vakaillesilesi ni matanitu, bisinisi, se isoqosoqo ena taudaku ni matanitu. E veivosakitaki ena bese qori, na vakadidike a vakayacori ena iyaubula kei na nodra vakarau ni bula na lewenivanua. E vakarautaki sara mai kina na ituvatuva ni vei qaravi qo.
- E vakayacori e ono na bese kei ira na veikorokoro se itikotiko me baleta na IEMP.

iYaloyalo 1. Eso na ka e caka mera kila kina na lewenivanua e Navua kei Beqa na IEMP

Me Veisemati na Integrated Ecosystem Management Plan kei Nodra iTuvatuva ni Veivakatorocaketaki na Koro

E vakarautaki na IEMP me cakacaka vakavoleka kei na nodra ituvatuva ni veivakatorocaketaki era sa vakarautaka oti tu na veikoro. Sa qai dikevi vinaka na ituvatuva qori mai na 55 na koro. E laurai ni levu na nodra ituvatuva na veikoro e tautauvata kei na 5 na isausau e tiko ena IEMP (e okati tale ga e dua na yasana ia duatani na ivolavolai ni isausau qori). E levu tale ga na koro, e tiko ena nodra ituvatuva ni veivakatorocaketaki e 21 na inakinaki ni IEMP.

E vakarautaki na IEMP, ni oti na kena dikevi na isausau kei na inakinaki e tiko ena nodra ituvatuva ni veivakatorocaketaki na koro. E vakayacori tale ga na bose kei na lewe ni koro, ena kena kumuni eso na itukutuku me vaka na ituvaki ni veikau, uciwai kei na veicakau. E sagai me kilai na veika era gadreva na lewenikoro kei na kedra ituvaki vakailavo. Qo na isausau:

1. Vakavinakataki nai vakarau ni veiliutaki
2. Vakavinakataki na nodra ivakarau ni bula na lewenivanua
3. Vukei ira na lewenivanua me toro i cake nodra bula vakailavo
4. Taqomaki na iyau bula qai vakarautaki na lewenivanua mera vorata na veiveisau ni draki
5. Tokoni na veiliutaki vakavanua

Na iTuvatuva na Driver-Pressure-State-Benefits-Response

Na iwalewale ni veiqaravi e vakatokai na **Driver-Pressure-State-Benefits-Response** (DPSBR) (raica na Kato 1) e vakayagataki me vakarautaki na IEMP. Ena rawa ni vakamacalataki kina sala e vakaleqa kina na iyaubula na veika era cakava na tamata. E muri na DPSBR me rawa ni vakadeitaki kina ni okati ena ituvatuva ni IEMP na veika ena yaga vakalevu vei ira na lewenivanua kei na iyaubula.

Box 1. Driver-Pressure-State-Benefits-Response framework

Driver – Qo na veika e vakavuna na veisau ni veika bula e tu wavoliti keda. Ena rawa ni vu mai ena tubu ni iwiliwili ni lewenivanua, na noda bula vakailavo se na veivakatorocaketaki. E okati tiko kina na teitei me baleta na kana ni vuvala se me volitaki, na saravanua, keli koula se vatu talei, musu kau, veivakatorocaketaki ena taoni, taqomaki ni baravi se na qoli.

Pressures – Qo na veika eda cakava na tamata e lai tara na veika bula e tu wavoliti keda. Qo e vica na ka e dau vakaleqa vakalevu na yaubula, na ta kau, keli koula se vatu talei, musu na kau me caka na teitei, keli qereqere, vagagai na wai ena wainimate ni co ca, se wai ni valeilailai, vuvu na wai kei na qoli vakasivia.

State – Qo na ituvaki ni veika bula e tu wavoliti keda. E okati kina na kena ibulibuli, na ivakatagedegede ni wai, bulabula ni qele. E okati tale ga kina na iwiliwili ni veimataqali ka bula kei na kedra ituvaki.

Benefit – E levu na veika yaga era vakarautaka vei keda na veika bula. E vica na iwasewase ni veika yaga qori, vakabibi ena ivakaso ni wai e Navua kei na toba o Beqa.

- **Provisioning**, me vaka e vakarautaka vei keda na uciwai na meda wainigunu, qele bulabula me tei kina na keda, kei na kau me tara kina na noda vale.
- **Regulating**, me vaka na savasava ni ivakaso ni wai, e sega kina ni vinakati me vakawainimate na meda wainigunu. Ke bulabula na noda veidogo, ena taqomaki na gaunisala na Queens Road ni sega ni sisi na qele.
- **Cultural** na veika e vakarautaka na veika bula e tokona na noda ivakarau vakavanua kei na saravanua. E bibi tale ga ena nodra bula vakayalo na lewenivanua.

Response – na veika meda cakava me wali se vakalailaitaki kina na kena sa vakaleqai tu na noda yaubula. Me tarovi na veika e vakavuna tiko na leqa (drivers), vakalailaitaki na ka eda cakava tiko na tamata kina veika bula (pressures), qai vakalesui na ituvaki ni veika bula me vaka ga e liu. Meda qarava eso na cakacaka meda walia kina eso na leqa eda sa vakavuna tu ena noda iyaubula, me vaka na tei tale ni kau se tara ni bai ni ua.

2 Veika Me Baleti Navua catchment kei na Beqa lagoon

iVakamacala ni Vanua

E tekivu drodro mai na Uciwai na Navua (Navua catchment) mai na ulu ni wai, na 'baba tokalau' ni Ulunivanua o Tuvutau. E rauta ni 60 na kilomita na kena drodro ina tokalau ni bera ni drodro ina ceva. E lai sema kei na uciwai na Wainikoroiluva. E drodro na uciwai me rauta na 30 na kilomita ina ceva me yacova yani na toba o Drakeilobi. Oti qori sa na yacova sara yani na Toba i Beqa (Beqa Lagoon). E tiko na vanua cecere duadua ena uciwai ena 1084 na mita mai na waitui. E okati tiko ena Navua catchment e lima na ivakaso ni wai lailai qo: Veinuqa, Wainimoli, Wainikoroiluva, Wainikovu, kei Volasa (e lailai duadua).

Ni bera ni veisau na drodro ni Uciwai na Navua, e tawasea rua dua na mataqali vatu tadevo. E lai drodro kina na uciwai ena veivatu kei na qereqere. E qiqo na veivanua tautauvata e yasa ni uciwai ena loma ni veibuca. E veisau vakasauri na vanua e drodro kina, ena veivatu loa kaukau.⁴ E drodrova sobu na barinivatu ena buca me rauta na 11 na kilomita me yacova yani na wasawasa. E raba na veivanua tautauvata ena gusuniwai. Oti qori e drodro na Uciwai na Navua ena toba e Beqa. E toba levu duadua e Viti, e rauta na 440 km² na kena levu. E taqomaki vinaka tu na vanua qori ena kena veicakau kei na veidogo.

E drodro na Uciwai na Navua ena toba e Beqa (iYaloyalo 3), e toba levu duadua e Viti⁵, e rauta na 440 km² na kena levu. E taqomaki vinaka tu na vanua qori ena kena veicakau kei na veidogo.

E tiko ena ivakaso ni wai e Navua kei na kena toba e 4 na iwasewase ni vanua: veikau; uciwai; tubu veicurumaki na veikau kei na iteitei; kei na veibaravi/waitui (iYaloyalo 4). E vakayagataki na veivanua qo me vakarautaki kina na vakadidike me baleta na IEMP.

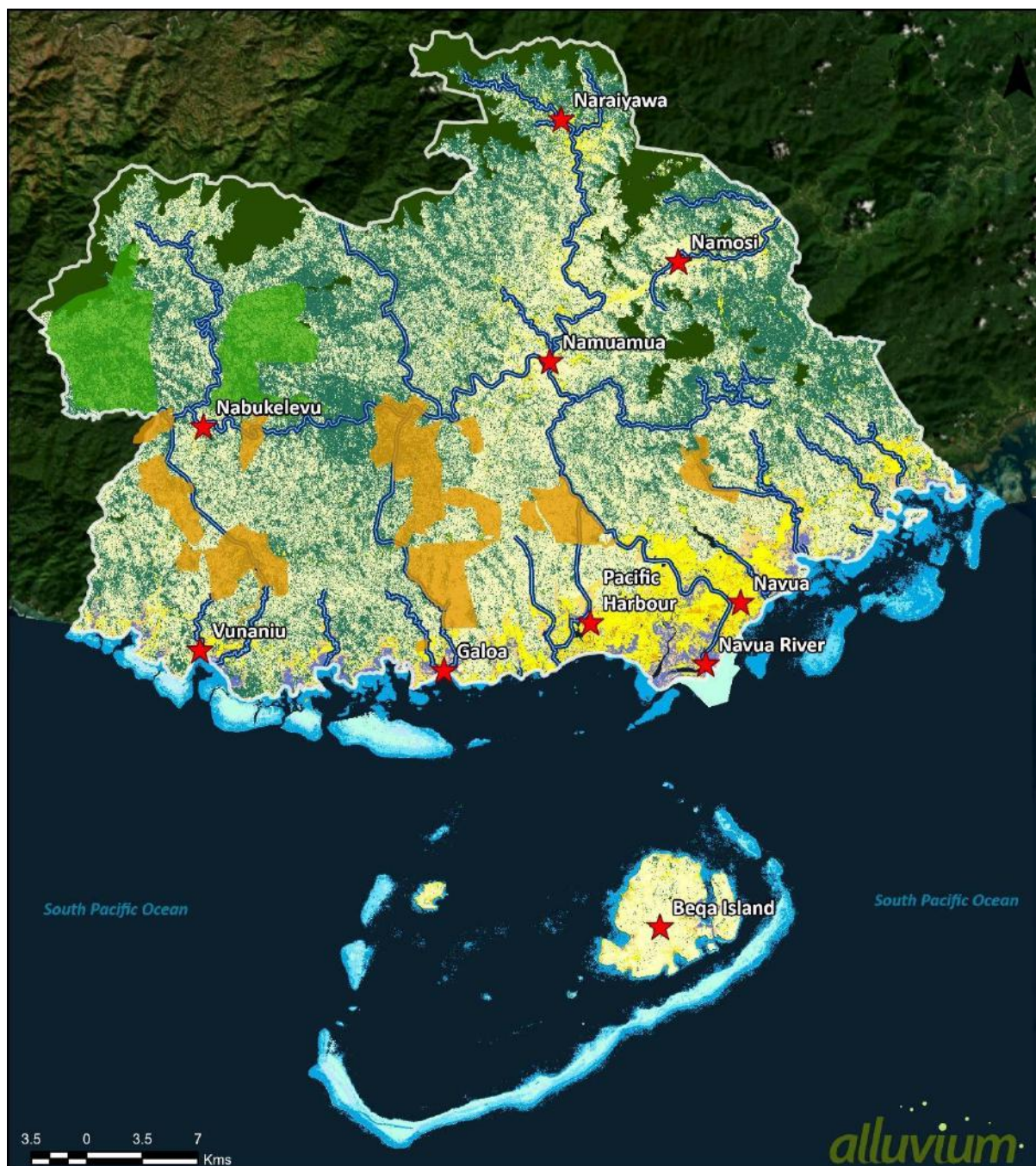
iYaloyalo 2. Veikauloa ena Uciwai e Navua

⁴ Terry, J. and Pain, C., 2002, Geomorphological Evolution of the Navua River, Fiji, *Physical Geography*, Vol. 23, Issue 5, pp. 418 to 426

⁵ Pacific Blue Foundation ND

iYaloyalo 3. Na Toba kei Beqa mai na veikauloa ni veivanua kece era okati ena ivakaso ni wai e cake, vanua ni waluvu kei na yanuyanu o Beqa

Legend

Native forest

- Native forestry
- Upland primary forest
- Lowland primary forest

Terrestrial Waterways

- Rivers

Mixed-use native forest and agriculture

- Lowland mixed-use forest
- Cleared land (agriculture/development)
- Near-coastal mixed-use forest
- Forestry
- Human Habitation

Marine & Coastal

- Sand/Substrate
- Coral Rubble/Dead Coral
- Dead/Live Coral matrix
- Live Coral
- Mangrove
- Ocean

iYaloyalo 4. Vakayagataki ni Qele ena Veivanua Kece era Okati ena iVakaso ni Wai e Navua kei na Toba kei Beqa

Vu ni Veisau

E tukuni ena DPSBR, ni vu ni veisau na ivakarau ni nodra bula na lewenivanua, na tubu ni iwiliwili ni lewenivanua, kei na sala ni rawailavo. E lai tara qori na iyaubula. E kilai na veika e vakavuna tiko na veisau ni iyaubula e Navua kei Beqa ni dikevi eso na ripote, vakadikevi na veivanua e vakaleqai kei na veitalanoa kei ira na lewenikoro kei ira na vakaisilesi ni matanitu.

Ka e Vakavuna na Veisau

E tukuni ena iwalewale ni veiqaravi na DPSBR ni lai vakaleqa na veika bula na veika era cakava na tamata. E sagai me kilai qori e Navua kei Beqa ni vakayagataki na mape, lai dikevi na veivanua e vakaleqai kei na veitalanoa kei ira na lewenikoro kei ira na vakaisilesi ni matanitu.

E sa volai tu ena Tabana 1 na veika kece e vakaleqa tiko na iyaubula e Navua kei Beqa. Ena qai kuria ga na vakacacani ni iyaubula na veiveisau ni draki, ena lai ca sara na veiyabaki sebera mai. E okati kina na toso cake na katakata ni draki, tau bi ni uca, veisau na iyalayala ni waitui, qai kaukaua cake na cagilaba.⁶

Tabana 1. Vakamacala lekaleka ni veika vakaleqa tiko na veika bula

iYaubula	Ka e Vakaleqa
Veikau vaka viti se taukei (Native Forest)	- Bisinisi ni Musu Kau Vakaveitalia: E levu sara na kau e ta ena bisinisi ni musu kau ni vakatauvatani kei na iwiliwili ni kau e ta vei ira na lewenikoro. E tete totolo tale ga na kau na Mahogany qai lai dewa ki na veivanua e dau bula kina na kau ni Viti. E dau drodro mai na mahogany e dua na mataqali wai ena lai vakamatea eso tale na kau, na i tuvatuva qo e vakatokai me allelopathy.⁷ - Kau se manumanu vulagi: E vakaleqa na iyaubula na kau era kau mai vanua tani me vaka na vu ni Pasi (African Tulip). Era lai mate kina na kau ni Viti. E laurai vakalevu qo ena vanua sa ta oti, era dau tubu totolo kina na co se kau vulagi. - Ta na kau me tei na yaqona: Era ta na kau ni Viti qai sosomitaki ena tei yaqona. Dua na ka e vakavuna vakalevu qo na kena tubu na iwiliwili ni lewenivanua. E na sega tale ga ni bulabula vakalevu na qele qo me vakatauvatani e liu. - Sega ni levu na ivurevure ni ilavo: Ni lailai na ivurevure ni ilavo, era na vakatara na koro mera ta kau na kabani ena nodra qele. E dina ga nira kila ni na vakaleqai kina na nodra iyaubula. - Vakadidike ni vatu talei: Ni dau caka na vakadidike me laurai ke tiko na vatu talei ena dua na vanua, ena lai ta kina na veikau. E sega ni dau yadravi vakalevu na cakacaka qo, baleta ni sega ni lavaki me dikevi ni veika bula e tu ena vanua se na Environmental Impact Assessment (EIA). Ena qai ta ga vakalevu na kau ke sa vakayacori na kelikeli ena dua na vanua levu. Ena ta tale ga vakalevu na kau, qai veisautaka na drodro ni uciwai.
Veicurumaki ni Veikau vaka vakaviti kei na noda teitei	- Manumanu vakavuleqa: Na manumanu me vaka na kalavo, manipusi kei na vuaka kila era dau vakaleqa na veika bula nira dau vakamatea eso tale na manumanu kila se susu. Era dau vakarusa tale ga na iteitei. - Drodro i vanua na waitui: Curuma yani na vanua na waitui ni oti na waluvu se ni sa toso cake na iwalewale ni waitui. E lai veilaroi kina na wai droka qai vakaleqa na teitei. E rawa ni vakaleqa tale ga na nodra vale na lewenivanua, wavu se gaunisala. Ke na luvuca na taqe ni valelailai, ena lai vakavu tauvimate. - Sisi ni qele: Ni sisi na qele ena sega ni veirauti kina na vanua me tara kina na vale se na teitei. Ena rawa ni vakarusa na vale, gaunisala se wavu. Ena rawa ni lai kuria na revurevu ni sisi ni qele ena ka era cakava na tamata, me vaka na ua e vua mai na waqa totolo.

⁶ Pacific Climate Change Monitor [PCCM]. 2021. Marra, J.J., Gooley, G., Johnson, M-V, Keener, V., Kruk, M.K., McGree, S., Potemra, J.T., and Warrick, O., 2021. Pacific Islands - Regional Climate Centre Network (PI-RCC) Report to the Pacific Islands Climate Service (PICS) Panel and Pacific Meteorological Council (PMC). April 18, 2022.

⁷ Allelopathy is a biological phenomenon in which plants release chemicals into the environment that can affect the growth, survival, or reproduction of other plants. These chemicals, known as allelochemicals, can inhibit or promote growth depending on their nature and concentration.

	• Sega ni bulabula na qele ni teitei: E dau drodro mai na mahogany e dua na mataqali wai ena lai vakamatea eso tale na kau. Ke tei tale ga vakalevu na mahogany, ena sega ni bulabula na qele. • Mate ni yaqona: Na mate qo ena vakalailaitaka na levu ni yaqona ena tamusuki. E lai vakaleqa na veika vakailavo kei na sala e yaga kina na yaqona ena vanua. Eso era nanuma ni vu qo mai na kena sa sega ni bulabula na qele. Era lai musu kina na veikau me tei kina na yaqona. E lai tei kina eso na itei e saulevu na kena qaravi, ia e lailai kina na ilavo era rawata. • Kadi loa lalai: Era kaya eso na lewenivanua nira raica ena nodra koro e dua na mataqali kadi loa lalai. Na kadi qo e dau taqomaka eso tale na manumanu lailai, era dau bulia e dua na mataqali wai kamikamica e dau lai kania na kadi. E lai tubu kina na kedra iwiliwili na manumanu lalai e taqomaka tiko na kadi. E dau buli na wai kamikamica nira kauta laivi na manumanu lalai na wai kei na kakana mai na kau.⁸ E lai mate kina eso na nodra itei na lewenikoro qai vakaleqa na nodra ivurevure ni ilavo. • Taukeni ni Qele: E vakadredretaka na toso ni koro kei na vanua ni teitei na kena taukeni ni qele.
Wai e drodro e vanua (uciwai kei na so ni wai lalai)	• Qoli vakasivia: E vakalailaitaka na veika bula e waitui na qoli vakasivia se qoli vakailoa. E lai vakaleqa tale ga na nodra bula veimaliwai na yaubula. Era raica na lewenikoro ni lailai sara na levu ni ika, e lai vakaleqa sara na nodra bula ni veisiga. • Mate dewa mai na wai: Na wai duka kei waluvu e dau vakarawarawataka na dewa ni mate me vaka na taivote (typhoid, leptospirosis) • Walewale ni qoli rerevaki: Era kaya na lewenikoro ni dau vakayagataki eso na wai gaga me vaka na chlorine, wainimate ni co ca, se duva me levu kina na ika e qolivi. E lai vakavuna e rua na leqa: e vakaleqa na yaloka ni ika, e lailai kina na nodra vakatubu kawa, e vakadukara na ivuravure ni wai (era vakalala eso na koro na nodra taqe ni wai ni sa vagagai tu). E sega ni levu na porokaramu ni veivakararamataki. • Tau bi na Uca: E vakadukara na wai, qai dewa na mate e vu mai na wai duka. • Wai gaga mai na Mahogany: E dau drodro mai na teitei ni mahogany e dua na mataqali wai gaga e lai vakadukara na uciwai, vakaleqa na yaubula e wasawasa. E vakalailaitaka na veika bula e waitui. E lailai kina na kedra na lewenikoro, e lailai tale ga na kena e rawa ni volitaki. • Susu Manumanu ena yasa ni uciwai: Era dau vakadukara na uciwai na manumanu me vaka na bulumakau se vuaka, era vakavuna na sisi ni qele qai vagagai (maniwa) na ivurevure ni wai. • Tubu na iwiliwili ni lewenivanua: Levu era vakayagataka na wai, qolivi vakalevu na ika kei na sasalu, me kakana se ivurevure ni ilavo. • Wai ca kei na benu: E rawa ni drodro na wai ni benu se valenivo kina uciwai se ivurevure ni wai, ena lai vakaleqa na iyaubula qai vakavu tauvimate. • Misini kei na paipo makawa: E lai vakadredretaka na taqomaki ni uciwai ni sa makawa tu na paipo, wavu, ilati ni wai se so tale na veika vaqori. E lai vakaleqai tale ga na veika bula era tu ena uciwai. • Lauqa: Lailai ga vakalevu na wai qai vakaleqai na iyaubula e waitui. • Vuvu na Wai: Ena sisi vakalevu na qele kina wai ni caka na ta kau kei na teitei volekata na uciwai. Ena lai matia kina na uciwai, qai sega ni rawa ni vakayagataki me sala ni veitosoyaki. • Keli qereqere ena uciwai: Qo e rawa ni ivurevure ni ilavo, ia ena vakaleqa na veika bula era tu ena uciwai, ena vuvu vakalevu qai vakaleqa na drodro ni uciwai, sasalu kei na ika e waitui.
Yaubula e wasawasa kei na baravi	• Qoli vakasivia: E vakalailaitaka na veika bula e waitui na qoli vakasivia se qoli vakailoa. E lai vakaleqa tale ga na nodra bula veimaliwai na yaubula. Era raica na lewenikoro ni lailai sara na levu ni ika, e lai vakaleqa sara na nodra bula ni veisiga. • Vakaleqai na Cakau: Na cakau e dua na vanua era bula veimaliwai kina na kena iyaubula, ke vakaleqai na cakau, ena lai tara tale ga na iyaubula kece era tu kina.

⁸ For further discussion of the ants and associated bugs and insects see Thaman R. 2018. The 2016 Fiji Ant-Mealybug Bioinvasion

- Ta dogo: Ena vakaleqa na ika, sasalu kei na veika bula tale eso era bula tu ena veidogo. Sa sega tale ga na vanua era na susu kina na ika lalai kei na sasalu, vakayali kina na veika yaga e vakarautaka na veidogo.
- Na bula: E vakaleqa na cakau, qai vakalailaitaka na iwiliwili ni veika bula era tu ena veicakau.
- Sisi na veibaravi: Vakaleqa na veika bula era tu ena veibaravi, kei na sala ni veitosoyaki era tu voleka na baravi (iYaloyalo 5).
- Vuvu ni Wai: Ena sisi vakalevu na qele ina wai ni caka na ta kau kei na teitei volekata na uciwai. Ena lai matia kina na uciwai, qai sega ni rawa ni vakayagataki me sala ni veitosoyaki. Ena lai vakaleqa na cakau, wai vuvu e tu kina na soso se qereqere
- Benuci na waitui mai na wai ni vakabulabula taki ni qele(fertiliser): Vakaleqa na iyaubula e waitui, tubu totolo na bula (Crown of Thorns) qai vakalailaitaka na oxygen e waitui.
- Levu na benu ni vakayagataki na kakana tawa ena tini, vaka pakete se biu ena kato waililiwa: Ena levu na benu, qai vakaleqa na iyaubula e baravi se waitui, e vakarairacataka tale ga na vanua.
- Benu ca: ena sega ni lai yaga kina na kena vakatabui tu eso na iqoliqoli (MPAs), kei na veibaravi e volekata na Uciwai na Navua.

iYaloyalo 5. Vakaleqa na gaunisala e Galoa na sisi ni qele (Me 2023)

iTuvaki

Ena iwalewale ni vei qaravi na DPSBR, na ituvaki e vakaibalebaletaki kina ituvaki ni vanua se na veiveisau e laurai ni toso na gauna. E vakayacori edua nai vakadidike, qori me kilai kina na ituvaki ni yaubula e Navua, na vanua kece e okati ena kena ivakaso ni wai (catchment) kei na toba (lagoon) e Beqa. Na yaca ni vakadidike qo na Biological Rapid Assessment (BioRap). E kilai kina na veivanua era bula kina na iyaubula kei na sala era cakacaka vata kina. E vola tukutuku taki tale ga kina na veika ena rawa ni vakayaleqa na iyaubula.

E tubu vakalevu ena lomanivanua na mataqali veikau e vakatokai na *lowland mixed-use forest*. Era tubu veicurumaki kina na kau ni Viti kei na teitei. Na ikarua ni mataqali veikau e kune e Navua na *lowland primary forest*. Na veikau qo era tubu kina na kau ni Viti qai sebera vakadua ni musu. E bula tu kina e levu na veimataqali kau, manumanu vuka kei na manumanu lalai. E dau vakayacori tale ga kina e levu na ta kau, kelikeli ena vakadidike ni vatu talei (*mining*) kei musu kau ena vuku ni teitei. Koya gona, e levu na sala e yaga kina na veikau kina nodra bula na lewenivanua. E ivur

evure ni wai savasava, kakana, ivurevure ni ilavo qai tarova na waluvu. Ia e rawarawa tale ga na kena vakacacani, kevaka ena lai tarai vakaveitalia na iyaubula era bula tu kina.

E tiko tale ga na veikauloa ena veidelana, veidogo kei na veikau ni baravi. Era sa ta tiko ena vuku ni teitei, taravaki ni taoni vovou, bisinisi se ena vuku ni saravanua (tara eso na otela vovou).

E bula e Navua eso na kau, e sega ni bula vakalevu ena so tale na vanua. Eso vei ira qori era kune duadua ga e Navua (*endemic only to Navua*). Kena ivakaraitaki, na vuni Soga ni Navua (*Heterospathe phillipsii*), na Soga (*Metroxylon vitiense*) e bula ga e Viti. E kilai tale ga ni bula tiko e Uciwai na Navua na kau na *Drautabua*⁹ (*Acmopyle sahniana*), ia a sega ni kune ena gauna ni vakadidike ni BIORAP. E tiko tale eso na itukutuku ena Tabana 2

iYaloyalo 6. Na se ni okiti, kuna mai na Uluniwai na Navua

iYaloyalo 7. *Polyura camponitis* butterfly found in the Navua catchment, endemic to Fiji se kune duadua ga i Viti.

E laurai vakalevu ena Toba e Beqa na veicakau, veidogo, kei na co ni waitui. Ia e vakaleqa vakalevu qori na wai ena gauna ni waluvu, kei na ta ni veikau ena baravi. E tiko kina e rauta ni 1,241 na eketea na dogo. E laurai e rua na vanua e wasawasa e tiko kina eso na iyaubula e bibi me na taqomaki, e vakatokai me Inshore Special and/or Unique Marine Areas (SUMA). Na rua na vanua qo na veicakau i

Beqa (wili kina na veidogo). Na kena ikarua na veidogo i Serua (Sykes et al 2018¹¹). E tiko tale ga e dua na vanua levu era bula tu kina na dogo kei na kau ni baravi ena toba volekati Galoa-Namatakula, Nadiri-Malomalo, Namaqumaqua kei Komave. E tiko nai kuri ni vakamacala e nai tuvaki ni wasawasa kei na baravi e na Tabana 2.

⁹ Keppel, G. & Thomas, N. 2023. *Acmopyle sahniana*. The IUCN Red List of Threatened Species 2023: e.T31052A99514723. <https://dx.doi.org/10.2305/IUCN.UK.2023-1.RLTS.T31052A99514723.en>. Accessed on 13 August 2024.

¹⁰ Tuiwawa, M., Pene, S., Tuiwawa, S., (2013). A rapid biodiversity assessment and archaeological survey of the Fiji REDD+ Pilot Site: Emalu Forest, Viti Levu. Institute of Applied Sciences, USP.

¹¹ Sykes H, Le Grand J, Davey K, Kirmani SN, Mangubhai S, Yakub N, Wendt H, Gauna M, Fernandes L (2018) Biophysically special, unique marine areas of Fiji. MACBIO (GIZ, IUCN, SPREP), Wildlife Conservation Society and Fiji's Protected Area Committee (PAC); Suva.

iYaloyalo 8. Na ivakatakarakara ni yaubula ena Toba e Beqa © K. Kassem/SPREP

iTikotiko	iTuvaki	Veika e vakaleqa
Veikau ka dodonu me Kune ga i Viti kei Navua (Native forest and land)	- E kune e na yanuyanau o Beqa e 67 na mataqali kau, e vitu e kune ga e Viti, e 17 na kau vulagi. - E kune e 38 na mataqali manumanu vuka, e 15 e kune ga e Viti. E laurai vakalevu na Manukalou (<i>Cettia ruficapilla</i>), na Tabadamu (<i>Gymnomyza viridis</i>, Vulnerable), na Kikau (<i>Foulehaio carunculate</i>), na Seasea (<i>Lalage maculosa</i>), na Qiqi (<i>Zosterops explorator</i>), kei na Kaka (<i>Prosopeia personata</i>, Vulnerable). - Na manumanu vuka e sa voleka ni kawaboko na Sitibatitabua (<i>Erythrura kleinschmidtii</i>, Vulnerable), Sere sere Viti (<i>Clytorhynchus nigrogularis</i>, near threatened), kei na Tuaimeo (<i>Gallicolumba stairi</i>, Vulnerable). - E laurai vakalevu na mokosari e kune duadua ga e Viti (<i>Cryptoblepherus eximius</i>). E kune vakalevu ena yanuyanau o Beqa. - E laurai e Nabukelevu e vitu na manumanu e rawa ni bula e wai kei na vanua (herpetological); e va e ra taukei i Viti <i>native</i> (e rua e kune ga e Viti <i>endemic</i>), e tolu era kau mai vanuatani (<i>introduced</i>). - E kune na veimataqali manumanu lalai, eso era kune ga ena vanua qo, me vaka na bebe na <i>Polyura camphonitis</i> kei na Dolodolowai <i>Nesobasis</i> damselflies. E kune tale ga kina na yavato (long-horned beetles). E laurai kina na bibi ni veikau. Ni bera ni vuki me yavato, ena 12 na yabaki na kena nuve (larvae) tu ena loma ni kau vuca. E yaga vakalevu qori ena kena tokoni na veika bula ena loma ni veikau^{12, 13}. - E tiko ena loma ni qara na Matalima mai Serua na Bekabeka (<i>Notopteris macdonaldi</i>) kei na Kalaba (<i>Aerodramus spodiopygius</i>).	- E laurai ena vanua e sebera vakadua ni caka kina ta kau e levu na veimataqali veika bula, e lelevu cake na kau e kune kina, ia e sega ni vaqori na vanua sa caka oti kina ta kau, ka lailai na veimataqali veika bula e kune kina, qai ka lalai na kau e bula kina. - E levu na manumanu kei na kau vulagi e kune e Nabukelevu ni caka oti na ta kau. Ena rawa ni lai vakaleqa na manumanu kei na kau e kilai tani kina o Nabukelevu. - Ni ta na veikau lelevu era rawa ni vakasova kina na manumanu vuka, ena vakaleqa na nodra rawa ni vakawa, ena lailai kina kedra iwiliwili. Eso na manumanu vuka era sega ni kune ena BIORAP, me vaka na <i>Kulawai</i> (Critically Endangered; IUCN Red List) kei na Manukalou (Endangered; IUCN Red List). Ia e marautaki ni se kune tiko ga kina na Sitibatitabua (<i>Erythrura kleinschmidtii</i>). - Ena veivanua e sebera vakadua ni vakayacori kina na ta kau, e laurai kina na veimataqali manumanu lalai, e sega ni kune ena vanua e dau caka kina na ta kau. E vakadinadinataki gona ni dodonu mera taqomaki na veikau.

¹² Waqa-Sakiti, H. 2016. Taxonomy, Host Selection, Biogeography and Species Distribution Modelling of the Fijian Long-horned beetles (Coleoptera: Cerambycidae). PhD Thesis, University of the South Pacific, Suva, Fiji.

¹³ Waqa-Sakiti, H. Hodge, S. and Winder, L. 2018. Distribution of long-horned beetles (Cerambycidae: Coleoptera) within the Fijian Archipelago. The South Pacific Journal of Natural and Applied Sciences, 36 (1): 1-8.

iTikotiko	iTuvaki	Veika e vakaleqa
Veikau veicurumaki kina na kau vaka-i-taukei kei na teitei (Mixed-use native forest and agriculture)	• E dau vakacacani rawarawa na veikau era kune ena vanua lolovira ni vakatauvatani kei na veikau loa era sebera ni musu. • Eso na vanua e tubu tu kina na veikau qai caka tale ga kina na teitei. E dau laurai qo ena veivanua volekata na koro, ena veidelana, vanua tautauvata, kei na veivanua volekata na uciwai. Era kune na kau ni vanua kei na so tale era kau vulagi. Nira dau vakayagataka vakalevu na vanua qo na lewenivanua, ena vakatau na kena bulabula ena sala era taqomaka kina. • E laurai ena ivakaso ni wai e Navua, ni levu era sa tea ga e dua ga na mataqali itei. Kena ivakaraitaki, eso sa tea ga na yaqona, so tale era tea ga na dalo. • Ni tei tu ga na qele ena dua ga na itei, ena lai vakavuna me lai sega ni bulabula, rawa ni vakavuna na sisi ni qele, qai dewa kina eso na manumanu lalai e dau veivakaleqai (e.g., <i>aphids and their ant protectors</i>). Ia ke tei na veimataqali kau se kakana, ena kauta yani ena vanua qori na veimataqali manumanu lailai, qai tarova na kena e dau veivakaleqai. Ia ena so na gauna, me kua tu mada ni teivaki na qele. Qori ena vakabulabulataka tale na qele. E rawa tale ga ni vakamiriki tu ena dela ni qele eso na kau madu me vakabulabulataka. Ke sega ni caka qori, ena sega ni bulabula na qele qai vakavuna tale ga na kena sisi. • Sa lekaleka ga na kena sega ni dau teivaki tu na qele, baleta ni levu na lewenivanua era sa dau vinakata na kakana e matua totolo me vaka na tavioka¹⁴.	• E laurai ena BIORAP ni vanua e sa ta oti, e sega kune kina e levu na mataqali manumanu kei na kau. E tete vakalevu kina na co, ni levu era tara vale ena vanua qo, teitei, qai ta vakalevu na kau. E laurai e 84 na kau vulagi ena veivanua e okati ena ivakaso ni wai e Navua, e 17 na kau vulagi e kune e Beqa kei Yanuca (BIORAP 2024). • E vakaleqa tiko na yaubula kei na teitei eso na manumanu kei na so na mate . Kena ivakaraitaki: ○ Manipusi kei na pusi kila e vakaleqa eso tale na manumanu me vaka na vokai (<i>Brachylophus bulabula</i>) era dau vakalutu yaloka ena dela ni qele. E rairai vakaleqa tale ga eso na manumanu vuka e Beqa na manipusi. ○ Na kadi loaloa lalai e dau taqomaka eso tale na manumanu lailai, era dau bulia e dua na mataqali wai kamikamica e dau lai kania na kadi. E lai tubu kina na kedra iwiliwili na manumanu lalai e taqomaka tiko na kadi. E dau buli na wai kamikamica nira domica na manumanu lalai na wai kei na kakana mai na kau. E lai mate kina eso na nodra itei na lewenikoro qai vakaleqa na nodra ivurevure ni ilavo. ○ E dau vakaleqa eso na itei na mate ni kau, qai lai tara nodra bula vakailavo na lewenivanua (kena ivakaraitaki na Kava dieback disease). • Na toso cake ni iyalayala ni waitui ena lai vakaleqa na teitei kei na vanua ni susu manumanu. Vakabibi ena gauna ni waluvu qai sivia na masima ena qele. E tete mai na vanua mamaca na veidogo kei na veikau e dau tubu ena veibaravi. • Ena vakaleqa na vanua ni teitei na kama kei na waluvu.

¹⁴ Harrison, S and Karim, MS. (Eds). 2016. Promoting sustainable agriculture and agroforestry to replace unproductive land use in Fiji and Vanuatu. Australian Centre for International Agricultural Research: Canberra, ACT

iTikotiko	iTuvaki	Veika e vakaleqa
Veiciwai e loma ni vanua (terrestrial waterways)	• E sega ni dikevi vakavoleka ena BioRap na veiciwai, ia a caka ga eso na vakadidike lailai, wili kina na veitalanoa kei ira na lewenivanua. • E totoka tu na veiciwai ena veivanua i colo, levu na kena veikau, e vakataudeitaka na qele qai savasava na kena wai. • E sega ni vaqori ena veivanua lolovira, e caka eso na kelikeli ena vakadidike ni vatu talei, ta na gaunisala, e levu na sisi ni qele, lai vakadukari na wai ena gauna ni uca. E lai vuvu vakalevu na uciwai lelevu era sema yani ina Uciwai na Navua, e lai lutu sobu kina na ivakatagedegede ni wai. • E ca sara na ivakatagedegede ni veiciwai volekata na baravi, ni sisi na bati ni uciwai. E sa ta vakalevu na kena kau ena vuku ni susu manumanu kei bisinisi ni ta kau. E sisi ga vakalevu na qele ni oti dua na uca levu, e dau laurai ni vuvu vakalevu na uciwai ena gauna qori, ka vakaleqa tale ga na iyaubula e wasawasa. • Na wai ni valelailai (sewage) kei na wai duka mai na veivanua sa ta kina na kau volekata na baravi, e vakadukarana veiciwai lalai ena veivanua cere kei na kena ena vanua lolovira. • E vinaka na ivakatagedegede ni Uciwai na Navua ena veivanua cecere, ia e vakadukari ena vanua lolovira. E duka vakalevu na wai ni oti na waluvu. E dua tale ga na vu ni leqa, na keli qereqere e caka tiko ni oti ga na barinivatu. E vinaka ga vakalailai na ituvaki ni gusu ni uciwai (estuary) dina ni caka tiko na ta kau volekata na uciwai, vakavuna na sisi ni qele e na gusu ni uciwai (estuary) vakaleqai kina vakalevu na iyaubula me vaka na ika, ni sa vakaleqai na vanua era dau susu kina.	• E vakayacori tiko na keli qereqere ena Uciwai na Navua volekata na koro o Nakavu. E vakaleqa na loma ni uciwai, kei na veika bula era tu kina. E vakavuna vakalevu na vuvu ni wai, ena gauna mada ga e sega kina na waluvu. • E ta vakalevu na kau volekata na veiciwai ena buca e Navua. Sa sisi vakalevu kina na qele, qai vuvu kina na uciwai. • Na Uciwai na Qaranagio e drodro tiko e Pacific Harbour ka levu na veisau e yaco wavokita na uciwai qo (me vaka na vanua ni qito golf kei na tara vale) E vakatitobutaki tale ga na uciwai. E dau duka vakalevu ni dau drodro kina na wai ni valelailai. • E dau yaco vakalevu na waluvu ena Uciwai na Navua, e vuvu vakalevu na wai qai lai tini sara ena Toba e Beqa. • Era kaya e levu na lewenikoro ni dau duka na medra wainigunu. E yaco qori ni dau duka mai na uluniwai se drodro kina wai ni valelailai. E kaya na Minisitiri ni Bula ni veitauvi vakalevu na mate na Leptospirosis kei na Taivote e Navua, kei na veivanua e okati ena kena ivakaso ni wai.

iTikotiko	iTuvaki	Veika e vakaleqa
Wasawasa kei na veibaravi	- E dau lailai na iwiliwili kei na mataqali ika ena veidogo ni vakatauvatani ena veicakau. Ia e levu sara na veimataqali ika ena veidogo ena gusu ni Uciwai na Navua. E laurai e 35 na mataqali ika ena veidogo ena toba e Beqa. - E cere tiko vakalevu na veinuku ena baravi ena veibuca e Navua me yaco sara i Pacific Harbour, e tubu sivia kina na lumilumi kei na co ni waitui. E dau vuvu vakalevu na wai, ia era dau kania na co ni waitui na ika lalai, kei na Vonu Dina, e sa lailai tiko na kena iwiliwili. E laurai e 217 na mataqali ika ena veicakau volekata na baravi. - Era lalai na ika era kune ena taudaku ni iqoligoli e vakatabui: na Shark Reef Marine Reserve (SRMR) kei na Lawaki Marine Protected Area. Era sega dau qolivi vei ira na waqa ni qoli lelevu. Ena 2023, e kunei e vica ga na ika lelevu era dau kania eso tale na ika. Ena vakadidike e liu, e sega ni kune na Saqa se so tale na ika lelevu ena wasawasa titobu ena daku ni daveta. E kunei e 176 na mataqali ika ena veicakau e yawa mai vanua.	- Cakau voleka: E levu duadua na iwiliwili kei na mataqali ika (wili kina ma kena e qolivi me kakana) ena wasawasa era yawa mai na gusu ni uciwai. Na vanua qori e sega dau yacova yani na wai ni waluvu. E dusia qo, ni vakaleqa na iwiliwili ni ika ena veibaravi e Beqa na wai e drodro mai na Uciwai na Navua. - Waitui volekata na baravi: e levu kina na soso, e kauta mai qo na Uciwai na Navua, e laurai vakalevu ena wasawasa volekata na baravi. - Cakau lalai (1 ina 2 kilomita mai na baravi): e dau vakaleqa vakalevu na cakau ni dau vuvu na waitui ni oti e dua na uca bi, ia e vakasavasavataka tale qo na veitosoyaki ni ua ni wasawasa. - E dau vakayacori vakalevu na qoli vei ira na lewenikoro se o ira na tiko voleka me ivurevure ni kedra. Eso tale ga na bisnisi lalai ni volitaki ika. Ena vakadidike ena loma ni tini na yabaki sa oti, e sega ni kunei na ika e dau siwati vakalevu, me vaka na Ose, Sevaseva kei na Saqa. Ena 2019, e kune vakalevu ena qoligoli e taqomaki (Shark Reef Marine Reserve) na ika na Ose kei na Baji. Ni vakatauvatani kei na iwiliwili ni ika e kune ena so tale na vanua e Viti, e lailai sara na kena e kune ena veicakau ena Toba e Beqa. E dusia qo na qoli vakasivia. Na vicavata na yabaki e vakayacori tu kina na qoli ena Toba i Beqa, e sa tara na iwiliwili kei na veimataqali ika e bula kina. E sa lutu na iwiliwili ni ika lelevu era dau kania eso tale na ika, me vaka na qio. E laurai qo ena lomaloma kei na veicakau yawa. Era dau goleva mai na vanua qo na saravanua mera sarava na qio. Era dau vakania na qio ena tabana ni saravanua, ena rairai veisautaka na sala era bula vata kina ika kei na qio. Ena wasawasa e qolivi wasoma, era dau siwati e liu na ika lelevu, qai muri na ika lalai. Toso na gauna, ena sega na ika e dau vakasavasavataka na lase mate ni kania na lumilumi. Ena sega kina ni bulabula vinaka kina na cakau.

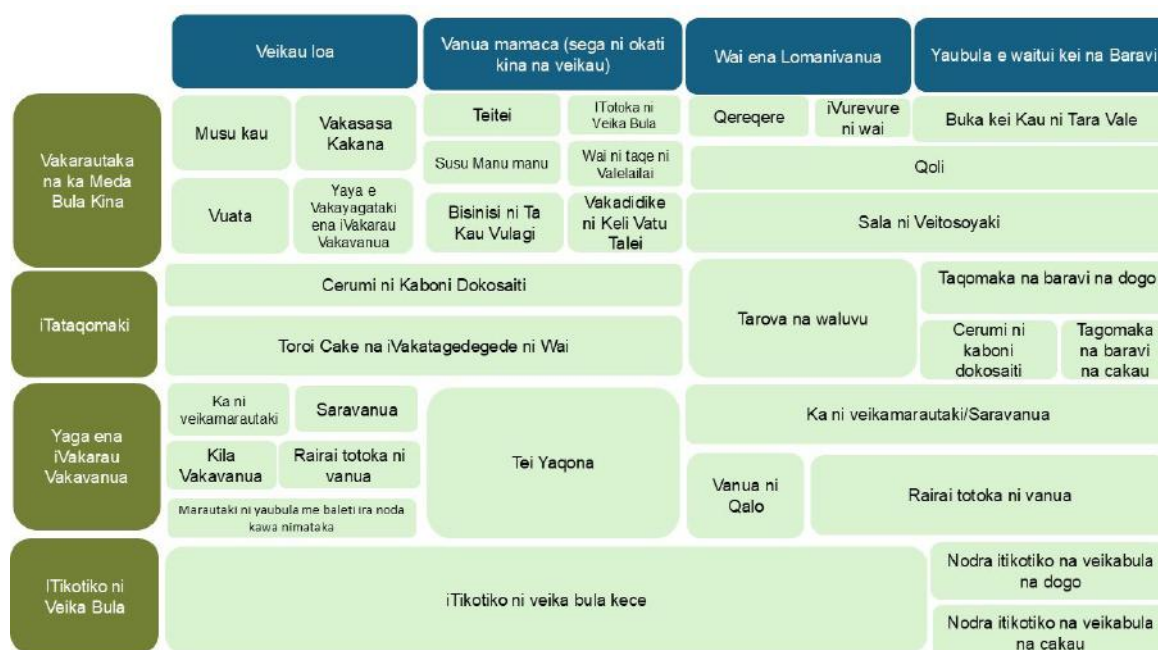
iYaloyalo 9. [iMawi] Tubu vakalevu ena veibuca ena vuaicake kei Pacific Harbour na vu ni Soga (*Metroxylon vitiense*), e tubu ga e Viti qai sa voleka ni kawaboko. [iMatau] Tubu tiko eso na vu ni Soga (laini vulavula), eso na vanua lala, eso tale e tubu kina na Mahogany.

Veika Yaga se veika ena vakavotukana mai kina

Na “veika yaga” e rawati ena ituvaluva ni vei qaravi na DPSBR, e okati kina na veigaunisala eso ena vinaka cake ka vakatoroicake kina na bula raraba kei na veika vakailavo ni taqomaki na iyau bula kei na sala era bula vata kina ena ivakaso ni wai.

E sagai me kilai na yaga ni kena taqomaki na iyau bula ena ivakaso ni wai e Navua kei na Toba e Beqa ni dikevi na veika yaga e vakarautaka ka kauta mai veikeda na veika bula ka ra wapoliti keda.

E tauri rawa na veika yaga qori ni vakayacori na veitalanoa kei ira na lewenivanua. E qai muri e dua na iwalewale me kilai kina na kena bibi ke vakaraitaki vakailavo na veivuke e solia na yaubula (ecosystem services) vei na lewe ni vanua (e kau mai na dua na vakadidike mai vanuatani, qai veisautaki me ganiti na veika e Viti ena 2023). E cakacakataki ni sau vakailavo kece ni veika bula (ecosystem services) ena ivakaso ni wai e Navua e rauti \$6.98 na bilioni ena veiyabaki. Mai na ilavo qori, e sivia na \$2.1 na bilioni na i yaga vakailavo ni veidogo, qai \$2.4 na bilioni nai yaga vakailavo ni veikau e tiko volekata na baravi. Ni dikevi na iyaubula e waitui, e cakacakataki ni rawati e \$18.2 na bilioni mai na sivia na 20,200 na ekatea, e voleka ni \$14 na bilioni e isau ni rauta ni 11,500 na ekatea na cakau bulabula. Nida kila na kedra i bibi vakailavo na veika bula yadua (ecosystem), ena kilai kina na levu ni ka ena vakayali ena vuku ni veivakatorocaketaki me vaka na kena ta na veidogo.

iYaloyalo 10. Na ka e vakarautaka na veikabula ena vakaso ni wai e Navua kei na toba ko Beqa

3. Vakaturu se iwalewale me muri

Ena vakamacalataki ena wase qo eso na iwalewale se vakaturu me muri, ena tiko ena Tabana 3. Ena vakamacalataki kina na sala e vakarautaki kina vakaturu ni veiqaravi kei na veika me na vakabibitaki.

Tabana 3. Vakamacala lekaleka ni ituvatuva kei na ka me caka

Porokaramu	Sasaga
iTuvatuva 1 – Vakalailaitaki na leqa ni veika bula ena noda itikotiko	Sasaga 1.1 Tuvanaki na porokaramu me vakavinakataka na maroro ni benu
	Sasaga 1.2 Vakalailaitaka na veika e dau vagaga na iteitei
iTuvatuva 2 – Taqomaki qai Vakabulabulataki na Veikabula	Sasaga 2.1 Vakarautaka qai muri e dua na ituvatuva ni tei kau
	Sasaga 2.2 Toroi cake na taqomaki ni veikau
	Sasaga 2.3 Vakabulabulataki qai taqomaki na cakau
	Sasaga 2.4 Vakatabui eso na vanua ena iqoliquoli
iTuvatuva 3 – Veiuqeti me Vakayagataki na Veika Bula me iWali ni Leqa	Sasaga 3.1 Vakayagataki na veika bula me taqomaki na ivurevure ni wai qai maroro vinaka na wai ni valelailai
	Sasaga 3.2 Tuvanaki qai vakayagataki vinaka na Veika Bula me vakaukauataki kina na bati ni uciwai, tarova na waluvu, taqomaki tale ga na veibaravi
	Sasaga 3.3 Vakayagataki vinaka na Veika Bula me Vakavinakataka Kina na Sala ni Veitosoyaki (leqa ni gaunisala kei na kena iwali)
iTuvatuva 4 – Taqomaki na Yaubula ena Noda iVurevure ni iLavo	Sasaga 4.1 Rawati na Bula ena Veikabula
	Sasaga 4.2 Vakatorocaketaki na bula ena Non-Timber Forest Products (NTFP)
iTuvatuva 5 – Vakavulici Qai Wasei na Kilaka Veira na Lewenikoro	Sasaga 5.1 Ka e rawa ni caka ena vuku ni veiveisau ni draki
	Sasaga 5.2 Vakamuri, Vakadikevi vinaka, qai Volaitukutukutaki

Veivaqaravi vakatautavata

E tiki bibi ni kena vakarautaki na IEMP na Gender Equality, Disability and Social Inclusion (GEDSI). Qo na nodra qaravi vakatautavata na lewe ni koro se itikotiko kece ena vuku ni veikatarocaketaki. Ena muri tale ga qo, ni vakayacori na veitalanoa kei ira na lewenivanua. Me vakadeitaki, me rogoci kece na nodra ivakamacala, me kua ni dua e guilecavi. Qo na sala e okati kina na veika me baleta na GEDSI, ena ituvatuva ni veiqaravi ni IEMP:

- **Vakarawarawataki mera vakaitavi** – Me vakarautaki na ituvatauva ni veiqaravi, me rawa nira vakaitavi na vakaleqai tu na ituvaki ni yagotra se lokiloki. Kena ivakaraitaki, ni digitaki na vanua ni veiqaravi, me vakasamataki vinaka o ira era na vakaitavi kina, na levu ni qele kei na itei ena vakayagataki. Me vakadeitaki nira na vakaitavi ena veika me vakatulewataki na marama, itabagone, kei ira na vakaleqai na ituvaki ni yagotra. E okati ena ituvatauva ni veiqaravi e levu na vuli, e bibi gona me kua ni dua e vakuai kina.
- **Vakaitavi kece ena vuli** – Me kua ni vakarautaki na vuli me ganiti ira ga eso. Kena ibalebale, me vakarautaki na taro me kilai kina na veika era gadreva na marama, itabagone kei na lokiloki se vakaleqai na ituvaki ni yagotra. Me kua ni dredre ni lakovi ni vanua ni vuli. Me matata qai kilai rawarawa na itukutuku me vakasavui. (e.g., me tabaki na matanivola lelevu, vakayagataki na vosa vagalu, qai vakadewataki na ivakamacala ina vosa era kila e levu na lewenivanua). Ni vakarautaki eso na iwasewase lalai, me caka na veitalanoa, me laurai mera vakaitavi kece. Me kua ga ni dua e vosa tiko.
- **Wasewase lalai ni veitalanoa** – E rawa nira veivuke eso na soqosoqo ni itabagone se marama ena porokaramu ni veivakararamataki. Era doudou kina e levu mera na vakamacala. Ena sega kina na veivakaduiduitaki nira yalewa se tagane, nira gone se nira lokiloki. Kena ivakaraitaki, ena sega ni doudou ni vosa e dua na marama vulagi e vakawati yani ena dua na koro ena sala me taqomaki kina na veika bula ena dua na bose vakoro. Ena va tale ga qori e dua na itabagone se lokiloki. Ia ena doudou sara, ke caka eso na bose era tiko ga kina e le vica.
- **Vakatulewa kei na Taukeni ni Qele** – Era dau vakabibitaki ga na tagane ena taukeni ni qele kei na vakatulewa. Era dau vakaliuci tale ga ena kena vakatulewataki na sala me taqomaki kina na iyaubula. Levu na gauna, era sega ni dau rogoci na marama, itabagone kei ira na vakaleqai tu na yagotra. Ena rawa ni wali qo, nira vakaitavitaki kece na lewenikoro ena kena mapetaki na sala e vakayagataki tiko kina na yalava ni dua na koro se itikotiko. Ena vakadinadinataki kina, nira sa vakaitavi sara tiko ga na marama, itabagone, se o ira na vakaleqai tu na ituvaki ni yagotra ena qaravi ni qele, ke sega mada ga nira taukena. Era rawa tale ga ni vakaitavi ena kena teivaki tale na vanua sa musu kina na kau, me taqomaki tale ga na iyaubula.
- **Vakarau vakavanua** – Ena rawa ni uqeta eso na ivakarau vakavanua nodra tarovi se vakaduiduitaki na marama, itabagone se lokiloki ena kena taqomaki na iyaubula. E dodonu me tokoni qai vakaitavitaki vakalevu ena taqomaki ni iyaubula. Kena ivakaraitaki, e duidui tu na veika era kila na tagane kei na yalewa me baleta na manumanu, kau se na veikabula e tu wavoliti keda. Ena bibi me rau vakaitavi ruarua ena taqomaki qai vakayagataki vakavuku ni iyaubula.
- **Vakaitavi kece** – Mera vakaitavitaki kece na lewenikoro e duidui tu na ivakarau ni nodra bula se isususu ena kena tuvanaki na veiqaravi ni IEMP. Ena yaga vakalevu na ituvatauva ni cakacaka qo, qai ganita na veika kece era gadreva tu na lewenivanua.
- **Yaga vakatautauvata** – Me vakarautaki na sala me na yaga kina ena bula raraba se ena vei ka vakailavo (me vaka na cakacaka se vakavinakataki na bula vakoro) Me kua na veivakaduiduitaki qai ra dokai na lewe kece ni koro se itikotiko.
- **Me vakaitavi na itabagone se qasenivuli ni lotu** – Ena yaga vakalevu nodra vakaitavi ena kena taqomaki ni iyaubula. Era na uqeti ira e levu me taqomaki na veika bula e tu wavoliti ira. Levu na ka era na vulica qai yaga vakalevu. Ena dewa tale kina na kilaka qo vei ira na itabatamata ena veigauna sebera mai.

iTuvatuva 1 – Vakalailaitaki na leqa ni veika bula ena noda itikotiko

E bibi me vakalailaitaki na vakacaca eda vakavuna vei na veika bula ka wapoliti keda. Me rawa ni taqomaki ka maroroi vinaka na veika ka tiko e Ucuni wai na Navua kei na Toba e Beqa. Na ituvatuva qo, e kena i naki me vakalailaitaka na leqa eda dau vakavuna ga o keda. Me vaka na sala eda maroroya kina noda benu, kei na ivakarau ni teitei se susu manumanu eda muria, me taqomaki kina na veikabula, me vakavinakataki tale ga na noda bula na lewenivanua. Mai na ulunivanua me yaco ina veibaravi, na ituvatuva qo e taqomaki kina na vanua mamaca kei na vanua e kune kina na wai. E tokona tale ga na veivakatorocaketaki e ganita noda bula nikua, ra qai vukei e levu me savasava, me bulabula tale ga na noda itikotiko.

Sasaga 1.1 Tuvanaki na porokaramu me vakavinakataka na maroroi ni benu

Ka me caka

- **Me maroroi vinaka na benu** e Navua ena veivanua kece era okati ena kena ikaso ni wai, e vica na leqa qo ena vinakati me wali, e okati kina na **kena dau sinai tu na isovasova ni benu, sega ni mai kumuni wasoma**, qai rawa ni veivakaleqai tale na iwalewale e vakamai kina. Na leqa kece qori e vakarairacataka na itikotiko, ra vakaleqai kina na manumanu era bula ga e wai, rawa tale ga nida tauvimate kina, vakauasivi nira rawa ni vakavale ena kava ni benu era sega tu ni vakaisogo na namu era dau vakadewa na mate na (dengue).
- **Me wali na leqa e vauca na maroroi vinaka ni benu** ena veivanua kece era okati ena kena ikaso ni wai ena vinakati me dau kumuni wasoma na benu, me rawarawa kena vakasavasavataki qai vakavoutaki tale, qai muri na sala donu ni kena maroroi se kau laivi mai na itikotiko. E sega toka ni rawarawa me veisautaki na ivakarau ni rai baleta na maroroi ni benu, ia eso na porokaramu va qori sa vakayagataki oti qai vuavuaivina sara, nira wasewasea na lewenikoro na vanua me dui biu kina nodra benu. Ia levu ga na benu qori era na tini vakamai se buluti. Ena maroroi vinaka na benu ena veivanua kece era okati ena kena ikaso ni wai, ke vakayagataki na dramu me biu kina (incinerators), dikevi qai vakabibitaki na kena dau lai kumuni wasoma.

Sa vakatututaki tiko me dua na porokaramu me baleta na maroroi ni benu e Navua. Qo ena vakarawarawataka na kena vakailavotaki, qai vakabula ilavo tale ga ni na vukei kina e levu na lewenikoro ena dua ga na gauna. Ena rawa ni lai yaga qori ena veivanua kece era okati ena kena ivakaso ni wai e Navua, kei na veikorokoro era tu e Beqa. Ena lai vakalailaitaki na benu ena veivanua qori.

Me rawa ni muri na vakatutu qori, ena yavutaki ena veivosaki kei ira na lewe ni veitikotiko eso, qai okati kina na veika qo:

- Mera vukei na lewenikoro mera vakavinakataka na sala era dau maroroya kina nodra benu ni vakaturi na lawa e ganita nodra itikotiko, ra qai vakavulici, ra dusimaki tale ga kina.
- Ra vakavulici na lewe ni vuvale se vakailawalawa mera dau maroroya na i civivivi ni kakana se benu ni kau me vakabulabulataki kina na qele
- Ni vakasavasavataki na benu qai vakavoutaki tale e okati kina qo : i) nodra wasewasea na lewenikoro na nodra benu; ii) voli na misini e vurumemeataka na iloilo, me buli kina na simede; iii) tuvanaki ena veivanua kece era okati ena kena ikaso ni wai na veiqaravi e dau Vakasavasavataki kina qai vakavoutaki tale, qori era okati kina iyaya ni vale lelevu, veva, palasitika, kei na iyaya iloilo; iv) cakacaka vavoleka kei na kabani era dau kumuna na benu me vakasavasavataki qai vakavoutaki tale; kei na v) me vakarautaki na taga me biu kina na benu me vakalailaitaki, vakayagataki tale, kei na kena me vakasavasavataki qai vakayagataki ena so tale na ka).
- Ena yanuyanu o Beqa, sa lailai na vanua mera biu tu kina na kava ni tiniika se bulamakau, era vinakata na veivuke me vakautani mai ina ikelekele ni waqa e Navua na benu qori
- Vakavinakataki na vanua me vakadrodroi tani kina na wai duka. E okati kina kena caka eso na ikeli me vukea na vakadrodroi tani na wai duka vaqori ena itikotiko. Oti qori, me tuvanaki sara ga ena koro eso na sala e rawa ni vakayagataki me maroroi kina na benu.

Vu ni kena vakayacori qori

Vakalailaitaka na leqa qo	Kena yaga	Veitokoni ina lalawa ni IVDP
		
- Sega ni maroroi vinaka na benu - Mate e vakavuna na duka ni wai	- Qoli - Vakaraautaki na wai savasava - Ka ni veivakamarautaki kei na saravanua - Savasava qai totoka na veika bula era tu wavoliti keda	- Vakavinakataki na veiliutaki (tokoni na inakinakil) - Taqomaki na iyaubula, vorati na revurevu ni veisau ni draki

iSoqosoqo era rawa ni vakaitavi kina

- Ministry of Environment and Climate Change
- NGOs
- Ministry of Health and Medical Services
- Private sector utilising waste resources (e.g <https://wasterecyclers.com.fj/>)

Sasaga 1.2 Vakalailaitaka na veika e dau vagaga na iteitei

Ka me caka

Era uqeti na dauteitei me kua ni vakayagataki vakalevu ena nodra iteitei se ni susu manumanu na wainimate (kena ivakaraitaki, na wainimate e dau vakamatea na manumanu, na co, kei na waiwai e vakayagataki ena itei) me kua kina ni dau vagagai na uciwai, cakau, kei na uciwai lailai. Qo eso na ka e rawa ni muri:

- Me levu na itei: Me levu na veimataqali itei ena dua ga na vanua ni teitei, na kena e cavu qai tei tale, se ra tei vata ga na veimataqali itei.
- Maroroi na ivovo ni tei ni cuki na qele:
- Ni tu ga ena dela ni qele na ivovo ni itei era sa tamusuki oti qai teivaki tale yani ena rawa ni tarova na sisi ni qele. Ena vakabulabula taka tale ga.
- Tei na kau:
 - Ni tei na vunika kei na kau lalai ena maliwa ni teitei se vanua era susu tiko kina na manumanu, ena vakavinakataka na ivakarau ni teitei.
 - Kua ni vakayagataki na wainimate:

Me vakayagataki eso tale na iwalewale kei na ka ga sa tu vei keda mera vakamatei se cavuraki kina na co ca, me kua ga ni vakayagataki na wainimate e vakamatea tale na itei. Na veivakavulici, vakatovotovo, kei na kena vakailavotaki era na tokoni kina na dauteitei me vakayagataki vinaka na iwalewale qori ena nodra ivarau ni teitei. Rawa ni muri qori ena vanua veikau kei na iteitei, me taqomaki kina na veikabula e tu wavoliti keda. Me tarova tale ga kena vakadukari. Me caka sara ga qo ena iteitei era volekata na uciwai, kei na uciwai lalai, ni rawarawa tu ga kena vakadukari.

Me rawa ni muri na vakatutu qori, e (yavutaki ena veivosaki kei ira na lewe ni itikotiko) qai okati kina na veika qo:

- Me tuvanaki na vanua me vakatovotovotaki kina na teivaki ni veimataqali itei, vunika, maroroi na ivovo ni tei ni cuki na qele, me kua tale ga ni vakayagataki na wainimate e rawa ni vagaga na itei. Me dau vasoqoni vata na lewe ni itikotiko e na kena veivosakitaka na ka era vulica, ra qai marautaka na veika vinaka era sa rawata
- Vakavulici qai dusimaki na dauteitei ena sala donu e vakayagataki kina na wainimate ena ka e tei se na kena vakamatei kina na manumanu lalai era dau kania na itei.
-

- Me biu na lawa ena koro me kua na teitei volekata na vanua e tiko kina na ivurevure ni wai, qori ena vakalailaitaka na kena dau vagagai na wai.
- Vulici na sala e rawa ni vakayagataki kina na veimataqali kau e tei me vakamatei kina na co ca, me vaka na na vaivai e tiko ena yanuyanu o Beqa

Vu ni kena vakayacori qori

Vakalailaitaka na leqa qo	Kena yaga	Veitokoni ina lalawa ni IVDP
		
• Vakadukari na wai • Caramaki vinaka a qele me tei kina na yagona kei na so tale na itei • Sega ni vuavuaivinaka na qele e teivaki	• Siwa • Wai savasava • Ka ni veivakamarautaki/Saravanua • Savasava qai totoka na veika bula era tu wavoliti keda	• Vakavinakataki na bula ena itikotiko • Vakavinakataki kina na bula vakailavo • Vakarautaki na itataqomaki, valuti tale ga na veiveisau ni draki

iSoqosoqo era rawa ni vakaitavi kina

- Ministry of Agriculture and Waterways
- Commercial agriculture operations
- Pacific Farmers Organization
- *Teitei Taveuni, Tutu Rural Training Centre*
- Navua Womens Group
- Waibau Womens Group
- Fiji Hotel and Tourism Association
- Duavata Collective

iTuvatuva 2 – Taqomaki qai Vakabulabulataki na Veikabula

Na kena taqomaki na vakaiso ni wai, baravi kei na wasawasa e tiki bibi ni dua na ituvatuva ni veiqaravi e vakatokai me *reef to ridge*. Ena yaga tale vei keda nida taqomaka qai valesuya mai na totoka ni veikabula era tu wavoliti keda. Me vaka na kau ni Viti kei na cakau bulabula. Ni veika bula qori, era solia vei keda na wai savasava, kakana, era itataqomaki mai na waluvu kei na draki ca. Qori na veika era dau mai marautaka na saravanua, ka yaga vakalevu ena nodra bula ni veisiga na lewenivanua.

Sasaga 2.1 Vakaraudaka qai muri e dua na ituvatuva ni tei kau

Ka me caka

Teivaki tale na vanua a veikau tu ena dua na gauna - Ena vinakati me teivaki tale na vanua a veikau tu ena dua na gauna. E sa mai ta ena vuku ni bisinisi, se ena cakacaka ni keli koula se so tale na vatu talei, se sa musu me caka kina na teitei. E bibi me teivaki tale ena veivanua e okati ena ivakaso ni wai e Navua na kau ni Viti. Qori ena vakaraudaka tale na veikau na veika yaga me vaka na wai savasava, ena tarovi na sisi ni qele qai vakaraudaka na kakana kei na wainimate.

Me taqomaki vinaka tale ga na veikau era sebera ni musu. Ni na lai vakila vakalevu kina na kena yaga na lewenivanua qai toroi cake kina na bula vakailavo. E sega tale ga ni cakacaka dredre na kena taqomaki na veikau. Na levu ni ilavo ena vakayagataki me tei tale na kau ena vakatau tiko ena mataqali tei ni kau ni Viti vatakei na kedra yaga (me kakana, wainimate se ena yaga ena noda ivakarau vakavanua). Ena bibi me kua ni vakaweleweletaki na itavi ni kena tei tale na kau. Me vakayagataki na wase ni vanua sa digitaki tu me tei ga kina na kau, me kua tale ni vakayacori kina na teitei, tara vale se dua tale na ka. Sa digitaki tiko e vica na vanua e Navua kei na vanua voleka me caka tale ki na tei kau (Tabana 4). Koya e bibi me vakaitavitaki nai itaukei ni qele ena liutaki ni veika kece era okati ena cakacaka qo. Me vaka, na mapetaki ni ivakavakayagataki ni qele (landuse maps) kei na vakayacori ni vakadidike. Qori ena vakarawarawataka na kena kilai na vanua me tei tale kina na kau, me qai yaga kece vei ira e nakoro se itikotiko. Me vakataki ira na marama, itabagone, ira na vakaleqai na yagodra se lokiloki kei ira eso tale. Ena yaga vakalevu na iwalewale qo ena vanua sa tubu rawa tu kina eso na kau ni Viti qai caka tale tu ga kina na teitei. Ena lai vakatetea kina na vanua mera bula mai kina na kau ni Viti.

Ni oti na veivosaki kei ira na turaga ni koro kei na mata ni tikina, qo na veika era vakatututaka me na vakayacori:

- Me tara eso na vanua ni bucubucuni, me ivurevure ni tei ni kau (wili tale ga kina na tei ni dogo). Kena ivakaraitaki e vakaitavi na koro o Naceva, Lalati, Dakuni, Dakuibeqa, Raviravi, Rukua kei Nawaisomo e Beqa ena kena tei e 250 na kau ni Viti kei na kau vuata. Era sa bucina tale ga e 200 na tei ni dogo na koro o Dakuibeqa e Beqa.
- Me tara eso na vanua ni bucibucini me vakabulabulataka na tei ni kau
- Me cicivaki eso na porokaramu ni veivakararamataki me baleta na kau kei na manumanu mai vanua tani era sa mai vakaleqa tiko noda vanua
- Me tuvanaki eso na porokaramu mera liutaka na koro, e kena inaki me vakasavasavataki se taqomaki na veiuciwai kei na veivanua era tiko ena vakaiso ni wai.

Tabana 4. Na veika era rawa ni caka ni tei tale na kau, kei na vanua me vakayacori kina

Ka me caka	Kena iVakamacala	Vanua me Caka Kina
Tei na kau ni Viti ena vanua a veikau tu ena dua na gauna	Mera tei na veimataqali kau ni Viti ena vanua a dau tu kina e liu na veikau. Qo ena tarova na sisi ni qele, era na vakalesui mai kina na manumanu se kau. Mera vakarautaki na vanua ni bucibucini ni tei me vaka na Gasau, Dawa, Ivi, kei na Moli. Ena rawa ni sema kina nodratou porokaramu na Tabacakacaka ni Veikau e vakatokai na <i>Fiji 30 Million Trees</i>. E rawa nira muria na tu ena veikorokoro na iwalewale makawa ya me kua ni tei tu mada eso na vanua. Qo ena vakailaiva me tubu vinaka tale ena veivanua qori na veikau. Ni toso na gauna, ena lai yaga tale ina koro. Ena vakarautaka na kakana, wainimate kei na so tale	Ena veivanua cere kei na sota tale era ta kina na kau (veivanua volekati Latianara, Korovisilou, kei na uciwai e Korovisilou). Tabaki tiko ena yaloyalo 'Vanua e Rawa ni Tei Tale Kina na Kau'.
Tei tale na vanua a caka tu kina na teitei	Ni tei tale eso na kau ni Viti, ena vakalevutaka tale na iwiliwili ni veikabula ena vanua ya. Ena sega tale ga ni vakaleqai rawarawa ni yaco na draki veisau. E dau tubu taudua e liu na co ena vanua sa sega tu ni tei. Ni toso na gauna, ena qai tubu vakataki koya na veikau. Koya gona, ke ra tei totolo ena vanua qori na kau, ena tarova na tete ni co. E rawa ni semati na sasaga qo kei na saravanua (eco-tourism) kei na nodra cakacaka na lewenikoro. Qori ena vukei ira mera rawa ilavo me baleta na nodra bula ni veisiga.	Na veivanua ni teitei era sa sega tu ni vakayagataki. Vakabibi na vanua volekata na uciwai na Navua kei na so na kena basoga ni wai lelevu. E okati na vanua qo, kei kena era taba tiko ena iYaloyalo 11. Qori na vanua era sa sega tu ni vakayagataki, kei na veikau era tubu ena vanua bucabuca.
Taqomaki na veikau era tubu bulabula tu kina kau ni Viti	Mera digitaki eso na veikau e Navua kei na veivanua voleka mera taqomaki. E dodonu me taqomaki na veimataqali vanua era bula kina na iyaubula, me vaka na veikau, uciwai se veidogo. Me taucoko tu na kedra ituvaki ni vanua qori. Nira taqomaki, era na katoa tale na iqoliqoli, kei na kena vakalevutaki tale na iwiliwili ni veikabula.	Era vakatakilakilataki tu na veivanua qori me 'Vanua e Rawa ni Taqomaki' ra qai nabataki tu ena iYaloyalo 11. Era digitaki mera sema ena vanua sa taqomaki rawa tiko, me vaka na i) na colo ni ceva kei Viti Levu era taqomaki kina na manumanuvuka, na Southern Viti Highlands Important Bird Area (IBA), FJ10¹⁵ (e kune kina na Kulawai (<i>Chamosyna amabilis</i>), na Manukalou (<i>Trichocichla rufa</i>) kei na Sitibatitabua (<i>Erythrura kleinschmidtii</i>). Qori na vuna levu e taqomaki tiko kina ena loma ni IBA¹⁶; kei ii) na taqomaki ni veivanua lolobo ena colo kei Navua na Ramsar site, Upper Navua Conservation Area.

¹⁵ Masibalavu, V., & Dutson, G. (2006). Important Bird Areas in Fiji: conserving Fiji's natural heritage. Suva, Fiji: BirdLife International Pacific Partnership Secretariat.

¹⁶ Tuamoto, T. (2015). A guide to monitoring important bird areas in Fiji. Tuverea Tuamoto, Miliana Ravuso, Mark O'Brien. – Suva, Fiji: BirdLife International Pacific Secretariat.

Vu ni kena vakayacori qori

Vakalailaitaki na leqa qo	Kena yaga	Veitokoni ina lalawa ni IVDP
		
- Bisinisi ni ta kau vakaveitalia - Manumanu se itei e kau mai vanuatani - Musu na kau me tei kina yaqona se so tale na itei - Cakacaka ni keli koula se dua tale na vatu talei - Teivaki e dua na vanua levu qai vakaleqai na veika bula	- iVurevure ni kakana me vakasasataki - Basika na vuata vakatau ena draki - Kau e vakayagataki ena cakacaka ni vanua - Maroro vinaka na kaboni - Savasava na wai - Levu na ka ni veivakamarautaki - Saravanua e sega ni vakaleqa na iyaubula - Rairai totoka ni veikabuli - Nodra itikotiko na kau kei na manumani ni Viti, so tale era kau mai vanuatani	- Vukei na Lewenivanua mera rawa ilavo, toroi cake na bula vakailavo - Taqomaki na iyaubula, vorati na revurevu ni veisau ni draki

iSoqosoqo era rawa ni vakaitavi kina

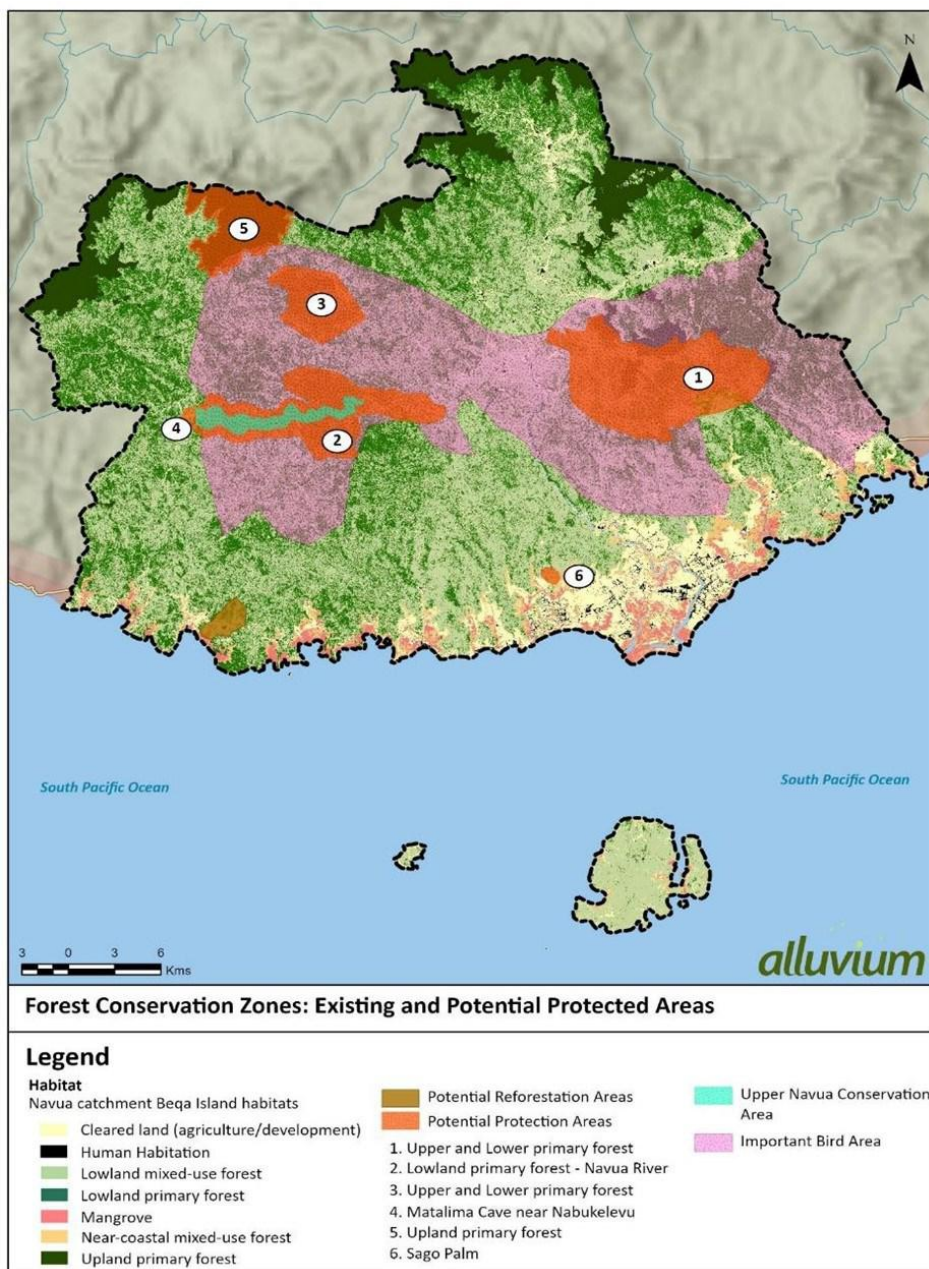
- iTaukei Land Trust Board (TLTB)
- Ministry of iTaukei Affairs Cultural Heritage and Arts "Natural Resource Owners Committee" (NROC)
- Department of Forestry
- Fiji Hardwood Corporation Limited
- Civil society (Conservation International, Pacific Blue Foundation, Nature Fiji Maraqeti-Viti)
- Fiji Environmental Law Association
- Village sub-committees on natural resources

Kato 2. Dikeyi na cakacaka ni tei kau kei na saravanua

E tauri rawa mai na bose kei ira ena yasana o Serua, nira via vakaitavi vakalevu ena tabana ni eco-tourism. Era kaya ni na sega ga ni vinaka kina na nodra bula vakailavo, ia e levu tale na kena yaga. Kena ivakaraitaki, E kaya e dua na koro, nira sa saga tiko mera vakaitavi kei ira na bisinisi ni eco-tourism me tei tale na kau. Qo e dua na ivakaraitaki ni sala e yaga kina vei ira na lewenivanua na eco-tourism.

I Yaloyalo B1: Veivuke na tabana ni saravanua e na teivaki ni Vuanikau
(© Mamanuca Environment Society)

iYaloyalo 11. Vanua sa digitaki tu me tei tale kina na kau

iVakamacala: 1) E robota tu e dua na vanua levu ena tokalau ni ivakaso ni wai (ceva kei Namosi) na veikau loa e sebera vakadua ni musu, e tubu kina na kau ena veivanua cecere (Upland forest) kei na veikau ena veivanua lolovira (Lowland Rainforest); 2) Na vanua qo, e okati tale ga ena Upper Navua Conservation Area, e tubu tiko kina na veikau e sebera vakadua ni musu ena yasa ni Uciwai na Navua; 3) Qo na veivanua cecere ena ivakaso ni wai, ena vualiku ni Uciwai na Navua, e tubu kina na Primary upland kei na lowland forest; 4) E tiko eke na qara na Matalima Cave, e kune kina na Bekabeka (*Notopteris macdonaldi*) kei na Kalaba (*Aerodramus spodiopygius*); 5) E tubu tu eke na veikau era bula ena veivanua cecere, era sebera vakadua ni musu, wili kina na kena e vakatokai me montane forest ena vualiku kei Navua; 6) E tubu eke na vu ni Soga (*Metroxylon vitiense*) ena vanua bucabuca ena vuaicake kei Pacific Harbour.

Sasaga 2.2 Toroi cake na taqomaki ni veikau

Ka me caka

Me dau qaravi vinaka na vanua sa musu se ta oti kina na kau : E sega ni rawarawa na taqomaki ni veikau e Navua kei na veivanua kece era okati ena kena ivakaso ni wai. Dua na vuna levu ya ni rawati tiko na ilavo ena bisinisi ni ta kau, vakabibi na mahogany. E dau tete rawarawa na sore ni mahogany, ena lai vakaleqa na kena tubu na kau ni Viti. Eso na gauna, e rawa ni vakaleqai na vanua e tu wavolita na veikau, ke drodro tani mai na kau qori na wai se drega ni Mahogany. E sega ni dau qaravi vinaka eso na vanua e sa caka oti kina na ta kau, ke sega ni sagai me tei tale ena vanua qori na kau. E lai sisi kina na qele, tubu kina co qai mai vakayali kina na veika yaga e dau vakarautaka na veikau.

Tei na veimataqali kau vakaviti : E bibi me tei na veimataqali kau ena vanua sa ta oti. Qori ena vakalailaitaka e levu na leqa qai tokona tale ga eso na porokaramu e sa qarava tiko na matanitu o Viti me vaka na '30 million Trees'. Ke ra vakaitavi e levu, ena kena taqomaki na veikau, ena vakataudeitaki tale ga kina na veika bula, wili kina na manumanu kei na kau. Ni tei na kau ni Viti, ena sega ni tete kina vakaveitalia na mahogany. Ena rawa tiko ga nira rawata na nodra bula na lewenivanua mai na veikau. Me digitaki vinaka na vanua me tei tale kina na kau. Ena levu sara na yaga ni sasaga qori, me vaka na kena taqomaki na wai savasava, tarovi ni sisi ni qele, qai ra bula vinaka kina e levu tale na ka bula. Ni sega ni tei ga e dua na mataqali kau, ena vakalevutaka na iwiliwili ni veikabula. Era vakacacakakataki tale ga kina e levu na lewenivanua. Kena i vakarataki, e rawa ni tei veicurumaki na kau ni Viti kei na tei ni kakana, qo e kilai me *agroforestry*. Qo e rawa ni ivurevure ni vuata se kakana mera volitaka na lewenivanua.

Vakavulici na lewenivanua - Na nodra vakavulici na lewenivanua, e tiki bibi ni kena taqomaki na veikau. Me vakarautaki eso na idusidusi matata; me tekivu ena kena bucini na itei ena vanua ni bucibucini me yacova ni sa lai tei na kau. Era na kila kina na sala me na tei tale kina na kau. Koya gona, e tiki bibi ni porokaramu qo, na kena vakarautaki eso na vanua ni bucibucini vou, se na kena vakavinakataki na kena e sa tiko rawa. E vakarautaki oti eso na sala me taqomaki kina na veikau, me vaka na idusidusi e vakarautaki ena *Fiji Forest Harvesting Code of Practice*. E okati kina e dua na ivakaro e vakatabuya na kena dau musu na kau e tubu ena bati ni uciwai se uciwai lalai. Me kua tale ga ni musu na kau era tu ena batini veikau era vakatabui tu me vanua taqomaki (*Protected areas*).

Veiya va ni kau me tamusuki, me kua ni ta na kena ikava - E dua tale qo; mai na veiya va ni kau me tamusuki, me kua ni ta na kena ikava. Ena sega ni ta na ikava ni kau me ivurevure ni sore ni tei ni kau vou. Era sa saga tale tiko ga eso na kabani ni ta kau mera rawata na ivola ni veivakadonui ni FSC certification. Ena vakaraitaka qori nira sa muria vinaka tiko na iwalewale donu ni ta kau. Ia ena yaga sara vakalevu qori ke vakarautaki na lawa me vakadeitaka ni sa muri vinaka tiko na ivakaro kece me baleta na ta kau. Me vakailavotaki eso na ka me vaka na veivakavulici kei na kena dau yadravi na cakacaka ni ta kau.

E rawa ni vakayacori qo ena vanua era tubu veicurumaki tu kina na kau ni Viti kei na iteitei. Ena vakalesuya mai na bulabula vinaka ni iyaubula kei na vakaso ni wai e Navua. Ni oti na veivosaki kei ira na lewenivanua, qo eso na ka era vakatututaka me vakayacori:

- Me vakayacori vakalevu na veivakararamataki me baleta na kena taqomaki na veikau. i) Me ra vakararamataki na lewe ni koro ena veidinadinataki me vakayacori kei ira na kabani ni musu kau, kei na ii) mera vakavulici na itaukei ni qele ena kena bibi me dau tei eso na kau ni viti ena batini ni vanua era sa musu. Me muri tale na iwalewale maqosa ni ta kau era dau vakayacora tu na noda qase ena gauna makawa. (Vasili damu kei na vasa)
- Me vakayacori na tei kau veicurumaki (agroforestry) ni vakayagataki na Drala kei na Koka.

Vu ni kena vakayacori qori

Vakalailaitaki na leqa qo 	Kena yaga 	Veitokoni ina lalawa ni IVDP
- Bisinisi ni ta kau vakaveitalia - Manumanu se itei e kau mai vanuatani - Musu na kau me tei kina yaqona se so tale na itei - Cakacaka ni keli koula se dua tale na vatu talei - Teivaki e dua na vanua levu qai vakaleqai na veika bula	- iVurevure ni kakana me vakasasataki - Basika na vuata vakatau ena draki - Kau e vakayagataki ena cakacaka ni vanua - Maroroi vinaka na kaboni - Savasava na wai - Levu na ka ni veivakamarautaki - Saravanua e sega ni vakaleqa na iyaubula - Rairai totoka ni veikabula - Nodra itikotiko na kau kei na manumani ni Viti, so tale era kau mai vanuatani	- Vukei na Lewenivanua mera rawa ilavo, toroi cake na bula vakailavo - Taqomaki na iyaubula, vorati na revurevu ni veisau ni draki

iSoqosoqo era rawa ni vakaitavi kina

- Fiji Hardwood Corporation – Mahogany plantations
- Mineral Resources Department
- Department of Forestry – harvesting of native trees and Sago Palm
- BirdLife International
- NatureFiji-MareqetiViti

Sasaga 2.3 Vakabulabulataki qai taqomaki na cakau

Ka me caka

Me digitaki eso na vanua ena Toba e Beqa me tei tale kina na lase - E sa laurai vakalevu ena yatu Pasifika na sasaga me vaqacacotaki na nodra veicakau. E bibi qori baleta ni yaga vakalevu na cakau, nira vakaitikotiko kina e levu na ka bula, e taqomaka na veibaravi kei na levu tale. E dau saulevu ni vakabulabulataki na cakau, ia ni dikevi na waitui volekati Beqa, e laurai ni sa vakaleqai vakalevu eso na kena cakau. E vu mai ena kena sa benuci vakalevu na waitui kei na katakata sivia ni draki. Dua na ka ena rawa ni caka ya, me sagai me digitaki eso na vanua ena wasawasa e Beqa me tei tale kina na lase. Ena sautu kina na bula ena veicakau. Ena vakalevutaka tale ga na iwiliwili ni veikabula era vakarurugi tu kina, me vaka na lumilumi, ika, ura lalai kei na qari.

E sega ni yaga ga na veikabula ena kena vakabulabulataki na veicakau, ena yaga tale ga ena saravanua kei na nodra rawailavo na lewenivanua me baleta nodra bula ni veisiga. Ke taqomaki tiko nai qoliqoli me dua na gauna balavu, ena vakalailaitaki na leqa ni veiveisau ni draki kei na qoli vakasivia. Ena vakalevutaki tale na iwiliwili ni veikabula ena cakau qai sega ni vakayagataki tale e levu na ilavo ena kena vakabulabulataki.

E dodonu me digitaki e liu na vanua vinaka duadua me vakabulabulataki kina na veicakau e Beqa. Ena vinakati me caka na kena vakadidike qai vakarautaki e dua na ituvatuva matata ni veivanua me vakabulabulataki tale. Me vakarautaki tale ga e dua na kena mape. Na veika e vakarautaki qori, ena lai yaga vei ira na vakaillesilesi vakamatanitu, na veikorokoro kei na isoqosoqo ena taudaku ni matanitu mera cakacaka vata ena kena toroi cake na ivakatagedegede ni yaubula e wasawasa, ka vakarautaki keda vinaka ena leqa ena veigauna sebera mai. Ni qaravi vinaka na itavi kece qori, ena vakarawarawataka na kena vakailavotaki na kena vakabulabulataki na veicakau.

Oti na kena digitaki vinaka na vanua me tei tale kina na lase, ena sagai me vakalailaitaki se tarovi na veika ena vakaleqa na kena tubu vinaka. Dua na kena ivakaraitaki, na tarovi na benuci ni waitui. E levu na ka e okati ena kena vakabulabulataki na veicakau, me vaka na vanua ni bucibucini ni tei ni lase, me laurai ni sa tubu vinaka ni bera ni lai tei ena veicakau. Me samaki vinaka na cakau ni bera ni caka kina na tei lase, me kau tani na lumilumi kei na veika tale eso ena vakaleqa na tubu vinaka ni lase. Ni dau vakalutu yaloka na lase, ena kau na kena yaloka me lai susugi ena vanua ni bucibucini. Ni sa bula vinaka, ena qai lai tei ena veicakau. Qori e vakabulabulataki na cakau mai na revurevu ni veiveisau ni draki kei na so tale na leqa.

Me kua ni dua na lewenikoro e tarovi ke sa via vakaitavi ena kena vakabulabulataki tale na cakau. Me vakarawarawataki na nodra okati kina na marama, itabagone, o ira sega ni vinaka tu na ituvaki ni yagotra, se lokiloki (GEDSI). Kena ivakaraitaki, me biu vakamatata ena mape na veika era vinakata, e na yaga vakalevu ena dua na koro na nodra vakaitavi na marama ena kena vakabulabulataki na veicakau. Ena vakarautaka na sala ni qara ilavo qai taqomaki na kilaka vakavanua makawa. Ena tokona tale ga na sasaga ni saravanua, kei na sega ni vakasabusabutaki na sasalu kei na veikabula e waitui.

Ni oti na veitalanoa kei ira ena veikoro, qo e vica na ka ena rawa ni sasagataki:

- Me maroroi qai taqomaki na iqoligoli ena kena vakatabui na qoli ena so na vanua volekata na koro. Ena maroroi vinaka kina na veicakau.
- Me vakarautaki ena so na koro na vanua ni susu lase. E rawa ni ra cakacaka vata kina kei na so na otela se bisinisi ni ecotourism
- Me vakarautaki eso na porokaramu ni veivakararamataki, se caka eso na vuli me kilai kina na bibi ni kena tei eso na kau ena bati ni uciwai se veibaravi. Qori ena vakalailaitaka na vuvu ni uciwai me lai vakaleqa na cakau.
- Me vakaukauataki na lawa ni koro, me rawa nira totogitaki na dau benu ca e waitui.

Vu ni kena vakayacori qori

Vakalailaitaki na leqa qo	Kena yaga	Veitokoni ina lalawa ni IVDP
		
• Yali na veika bula ena cakau • Na Bula (Crown of thorns)	• Taqomaki na veicakau • Ka ni veivakamarautaki se saravanua • Levu na veikabula ena veicakau	• Vukei na lewenivanua mera rawa ilavo, toro i cake na bula vakailavo • Taqomaki na iyaubula, vorati na revurevu ni veisau ni draki

iSoqosoqo era rawa ni vakaitavi kina

- Ministry of iTaukei Affairs
- Department of Heritage and Arts
- Fiji Hotel and Tourism Association
- Tourism Fiji
- Duavata Collective
- Women in Business Council (FCEF/WEBC)
- Ministry of Environment and Climate Change
- Ministry of Fisheries and Forestry
- Fiji Locally Marine Managed Area
- Pacific Blue Foundation
- Fiji Hotel and Tourism Association
- Private Sector partners that are not part of the Duavata Collective (resorts, tour companies, etc)
- Women in Fisheries (establishing alternative livelihoods that encompasses youths and minority groups)

Sasaga 2.4 Vakatabui eso na vanua ena iqoligoli (MPA)

Ka me caka

Vakatabui eso na vanua ni iqoligoli - E bibi me vakatabui eso na vanua ni iqoligoli, me rawa ni taqomaki kina na sasalu se veika bula e waitui. Eso tale ga na vanua e vakatabui e tiki bibi ni noda itovo vakavanua. Ena vakatabui se vakalailaitaki kina na qoli, canu vivili se sasalu tale eso. E vica na vuna e dau vakatabui tu kina na iqoligoli ;

1. E dua ya, na kena taqomaki na iyaubula, ena lai vakabulabulataka tale kina na iqoligoli.
2. Kena ikarua, e vakarautaka na vanua ena yaga vei ira na iyaubula e waitui ena duidui vakatagedegede ni nodra bula. Kena ivakaraitaki, na ika era dau vakalutu yaloka ena cakau, e susu na luvedra ena co ni waitui, ra qai gole yani wai titobu nira sa lelevu.

3. Kena ikatolu, na vakatatabu ena iqoligoli ena taqomaka na vanua era soqoni kina na ika kei na so tale na sasalu mera vakatubu kawa.

Ena vinakati me tuvanaki eso na waitui e Beqa me vakatabui kina na qoli. Qori ena taqomaka na ivurevure ni kakana, sala era qara ilavo kina veikorokoro, qai taqomaka tale ga na iyaubula ena veicakau, veidogo kei na co ni waitui. Me sema na vakatatabu na duidui vanua era dau bula kina na ika kei na sasalu. (Raica na vanua ena rawa ni digitaki ena iYaloyalo 12) Me okati tale ena vakatatabu qo, na iqoligoli era sa vakatabuya tu na veikorokoro, ena veiuciwai se waitui. Mera lesu qai vakavulici eso na ovisa ni qoligoli e na kena tarovi na qoli vakailoa. E bibi me vakayacori qori, baleta ni levu e ra kaya, ni sega ni dau taqomaki vinaka na iqoligoli e vakatabui tu. E yaco qori, ni sega ni veirauti na waqa, iyaya se ra sega ni vakavulici vinaka na ovisa ni qoligoli.

Na kena vakatabui na iqoligoli (MPA) ena rawa ni vakadredretaka na ivurevure ni ilavo se kakana ni lewenivanua. Dina ga ni rawa ni tokona na bisinisi ni saravanua, ia ena so na gauna era sega ni dau vakilai na kena yaga eso era dau vakaduiduitaki. Ena rawa ni levei qori, ke ra liutaka sara ga na cakacaka ni vakatatabu o ira na marama, itabagone se o ira na dau vakawalenitaki. E bibi me ra kua ni vunitaka e dua na ka, oira na liutaka tiko na veiqaravi, ia me wasei vakatautauvata na veika e rawati. Me okati tale ga na marama, itabagone, se o ira na vakaleqai na yagodra. Na ituvatuva ni cakacaka qo ena lai yaga vakalevu e waitui kei na veibaravi.

Ni oti na veitalanoa kei ira ena veikoro, qo e vica na ka ena rawa ni sasagataki:

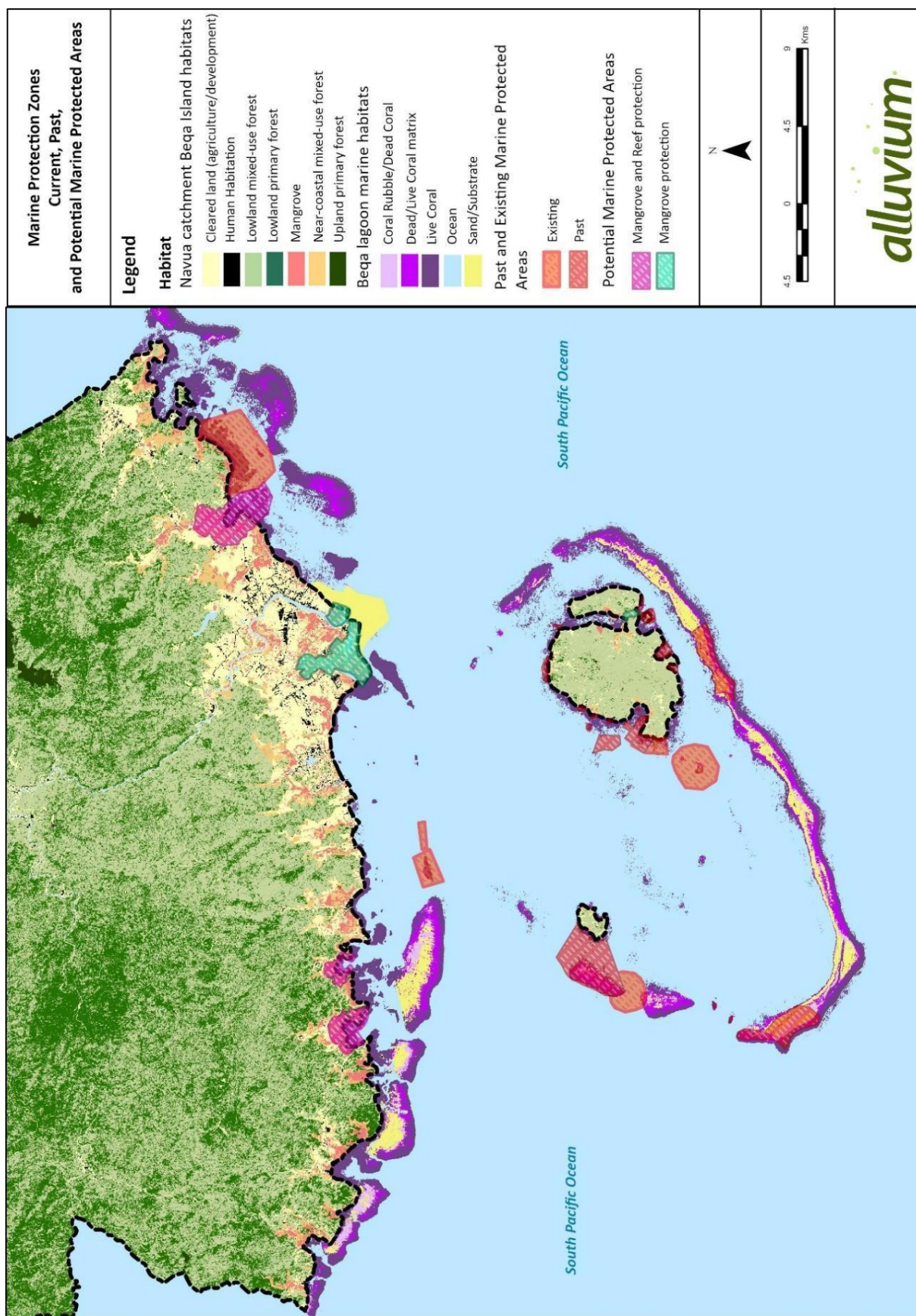
- Me vukei na veikoro me taqomaki vinaka na iqoligoli e sa vakatatabutaki tu, me matata tale ga na na ivakarau ni kena liutaki (kena ivakaraitaki sa matata tu na nodra itavi yadua na veiqaravi, se ocei era rawa ni gole ena vanua ni vakatatabu).
- Me vakarautaki qai vakayacori na veivakavulici vei ira na ovisa ni iqoligoli
- Me okati na koro ena kena vakatulewa taki na soli ni laiseni ni qoli
- Me voli na veika era gadreva na ovisa ni iqoligoli me qaravi kina nodra itavi (me vaka na waqa).

Vu ni kena vakayacori qori

Vakalailaitaki ni leqa qo 	Kena yaga 	Veitokoni ina lalawa ni IVDP
• Qoli vakasivia • Yali na veikabula ena cakau • Musu na dogo ena vuku ni veivakatorocaketaki	• Taqomaka na baravi na dogo • Maroroi na kaboni • Taqomaka na baravi na cakau • Veiqaravi ni saravanua e sega ni vakaleqa na iyaubula • Rairai totoka ni veikabula • Taqomaki na veika bula ena veidogo • Taqomaki na veika bula ena cakau	• Vakavinakataki na veiliutaki (tokoni na inakinaki) • Vukei na lewenivanua mera rawa ilavo, toroi cake na bula vakailavo • Taqomaki na iyaubula, vorati na revurevu ni veisau ni draki

iSoqosoqo era rawa ni vakaitavi kina

- Ministry of Environment and Climate Change
- Ministry of Fisheries
- Fiji Locally Marine Managed Areas
- Pacific Blue Foundation
- Duavata Collective (sustainable tourism)
- Fiji Hotel and Tourism Association
- Tourism Fiji
- Private Sector partners that are not part of the Duavata Collective (Business, etc)
- Women in Fisheries (establishing alternative livelihoods that encompasses youths and minority groups)
- Other environmental NGO

iYaloyalo 12. Na iqoliqoli e sa vakatututaki tiko mera vakatabui me taqomaki kina na veidogo kei na cakau e Beqa

iTuvatuva 3 – Veiueti me Vakayagataki na Veika Bula me iWali ni Leqa

Nature-based Solutions (NbS) - Na inaki ni ituvatuva qo, me vakavinakataka qai taqomaka na veivanua e okati ena ivakaso ni wai e Navua. E vakabibitaki kina na kena vakayagataki na veika bula me iwali ni leqa se kilai me Nature-based Solutions (NbS). E vakabibitaki kina na kena taqomaki na ivurevure ni wai, na bati ni uciwai, na veivanua lolovira qai dau luvu wasoma. Ena dikevi vinaka tale ga na sala era dau vakayagataka na lewenivanua mera veitosoyaki kina. Ni vakayagataki na veika e tu wavoliti keda me taqomaki kina na veika bula, me vaka na tei tale ni veidogo, vakabulabulataki ni cakau qai maroroi na wai ni uca, e na lai vinaka kina na ivakatagedegede ni wai, qai vakalailaitaki na revurevu ni sisi ni qele, kei na waluvu. Qo e sega wale ga ni walia na leqa e tara tu na veika bula ena gauna qo, ia e tokona tale ga na vakavinakataka ni bula me dua na gauna balavu. Koya gona, era na vakarautaki qai taqomaki vinaka kina na lewenivanua ena veigauna sebera mai.

Na kato 3 e tuvanaki kina e vica na ka e kauai kina vakalevu na GEDSI ena kena vakayagataki na NbS.

Kato 3. Veika e Kauai Kina na GEDSI me Baleta na NbS

E vica na ka e kauai sara kina vakalevu na GEDSI ena vakayagataki ni NbS:

- Na cakacaka ni kena vakabulabulataki na veika bula, me vaka na tei ni veidogo se tiri, ena rairai vakayagataki kina na qele era vakanuini tu kina na yalewa, itabagone, ira e vakaleqai tu na ituvaki ni yagodra se ra lokiloki. Qo e vakatokai me GEDSI
- Na vakayagataki ni veikabula me itataqomaki ena veibaravi se so tale na vanua, ena rawa ni yalana na vanua ni siwa se teitei vei ira na era okati ena GEDSI.
- Ke sega ni votai vinaka na cakacaka e vakayacori ni vakayagataki na NbS, ena vakadredretaka nodra rawa ilavo na lewenivanua era okati ena GEDSI. Kena ivakaraitaki, ke ra sa vakayagataki ga na rawati ira ena porokaramu qo, ena vakalevutaka ga na veivakaduiduitaki.
- Ke vakatabakidua ga na NbS ena kena taqomaki ni veikabula qai sega ni via okata na kilaka se ivakarau vakavanua, era rawa sara ga ni vakaleqa na bula vakavanua ena dua na itikotiko. Ena lai tara tale ga na sala e dau vakayagataki kina na iyau bula, me vaka nodra vakalolomataki ga kina vakalevu o ira na sa vakila rawa tu na veivakaduiduitaki.
- E bibi me dau vakarautaki vinaka na porokaramu ni veivakararamataki vei ira ena veikorokoro se ena itikotiko. Era na vulica kina na lewenivanua e levu na ka qai uqeti ira mera tokona na veika e vauca na NbS. Kena ivakaraitaki, mera vakaitavitaki na itabagone kei na isoqosoqo lotu mera tuvanaka eso na

Sasaga 3.1 Vakayagataki na veika bula me taqomaki na ivurevure ni wai qai maroroi vinaka na wai ni valelailai

Ka me caka

Nature-based Solutions (NbS)- E bibi me wali na leqa ni wai kei na kena vakadrodroi na wai ca (sewerage) e Navua, me toroi cake kina na bula raraba, me taqomaki tale ga na itikotiko. E dau vakavu leqa vakalevu na tauvimate e vu mai na wai duka me vaka na taifote kei na mate e vakadewai mai ena suasua ni manumanu e kilai me leptospirosis. E qai kuria ga na leqa qori, ni sega ni dodonu na iwalewale ni kena kumuni na wai, nodra vakadukara na manumanu (bulumakau, vuaka, ose etc) na ivurevure ni wai, qai makawa se sa leqa na ivakatagedegede ni veika e vakarautaka na matanitu (infrastructure) me vaka na paipo. E dau vakadukara na ivurevure ni wai na uca bisa kei na waluvu. Ni muri na NbS e rawa ni wali kina na leqa e levu qo, qai vakabulabulataki na veika bula, wili kina na cagi, wai, kei na qele.

Qo eso na ka e okati ena kena vakayagataki na veika bula me vakavinakataka kina na wai e vakarautaki ena veikoro kei na sala vakadrodroi kina:

- **Vakalevutaki na wai e maroroi tu e lomaniqele,** Ena yaga na iwalewale qo, ke dikevi vinaka na vuna e lutu tiko kina na levu ni wai e tu ena lomaniqele. Vakauasivi ena itikotiko se koro era vakararavi vakalevu ena ivurevure ni wai, me vaka na yanuyanu o Beqa. Dua na sala ena rawa ni wali kina, ya me teivaki tale

- na veikau. Ena lai tawa vinaka kina na wai e tu e lomanigele. Kena ikarua, me na vakarautaki eso tale na ivurevure ni wai, me vaka na wai ni uca.
- **Teivaki tale na qele me vesuka vinaka na wai se taqomaki kina na ivurevure ni wai**, qo e okati kina kena tei tale na vanua yavolita na koro e kune kina na wai (kena ivakaraitaki na vanua e curuma tu na wai, se wai vure) me taqomaki kina nodra ivurevure ni wai kei na ivakatagedegede ni wai.
- **Maroroi na wai ni uca**, qo e rairai sega ni tiki ni NbS. Ia ke vakayagataki qori, ena rawa ni maninitaki na wai era tu ena lomanigele. Ni tau bi na uca, ena rawa duka eso tale na ivurevure ni wai me vaka na uciwai se toevu. Ia ena savasava na wai ni uca e maroroi vinaka. Nira vukei e levu na vuvale kei ira na lewe ni dua na itikotiko mera dau maroroya na wai ni uca, ena levu kina na medra wai, qai savasava vinaka tale ga.

E dau tuvanaki eso na porokaramu me baleta na kumuni ni benu, me maroroi qai vakayagataki tale ni sa vakasavasavataki oti. Ena rawa ni tuvanaki tale ga e dua na porokaramu levu vaqori me baleta na wai me vakayagataki kina na ivakarau ni veitaqomaki na NbS. Ke kovuta e dua na vanua levu ena vakarawarawataka na kena ivakailavotaki qai sega tale ga ni vakayagataki vakalevu kina na ilavo.

Ena lai yaga na porokaramu vaqori ena veikau, vanua ni teitei kei na vanua era volekata na veiuciwai.

Qo eso na ka era vakatututaka na lewe ni koro se itikotiko me na vakayacori:

- Me vakarautaki e dua na ituvatuva mera muria, me maroroi vinaka na wai na tobu ni wai, e dau vakayagataki vakalevu kei na so tale na ivurevure ni wai.
- Me vakarautaki eso na lawa mera muria na lewe ni koro ena kena vakatabui na lakovi ni vanua e tiko kina na ivurevure ni wai.
- Me tokoni na koro ena kena tei tale na vanua (okati kina na kau e kaukaua na wakana) ena vanua era volekata na ivurevure ni wai.
- Me dua na porokaramu me vakarautaki yani na taqe ni wai kei na iyaya me tavuloni kina.

Kato 4. Vakadidike baleta na sala e vakadrodroi kina na wai kei na kena vakavinakataki

Era vakamacalataka na mata mai na koro o Navutulevu, ena Yasana o Serua ni sa vinaka sara na cakaulevu ena mata ni nodra koro. E rawa ga qori, ni sa vakavinakataki na sala e dau maroroi qai vakadrodroi tani kina na wai duka mai na vale ni vakacegu. E liu, ni vuabale na wai qori mai na kena taqe, e dau drodro sara yani cakau. E lai vakacacana na veika bula, qai vakaleqa tale ga nodra bula na lewenivanua. Nikua, era vakila na lewenikoro nira sa bulabula vinaka qai vinaka cake tale ga na ivakatagedegede ni nodra cakau.

Vu ni kena vakayacori qori

Vakalailaitaki na leqa qo	Kena yaga	Veitokoni ina lalawa ni IVDP
		
Vakadukari ni ivurevure ni wai	- Bulabula vinaka na lewenivanua - Vinaka na ivakatagedegede ni wai - Taqomaki vinaka na ivurevure ni wai - Vinaka qai nuitaki na ka e vakarautaka na matanitu - Tokoni nodra tiko vinaka na lewe ni koro - Na kena vakayagataki vakayalomatua na iyaubula (qe, wai, kau, manumanu) me rawa ni taqomaki qai yaga ena veigauna sebera mai.	- Vakavinakataki na bula ena itikotiko - Vakarautaki na lewenivanua kei na veikabula mera vorata na draki veisau

iSoqosoqo era rawa ni vakaitavi kina

- Ministry of Itaukei Affairs
- Ministry of Environment and Climate Change
- Fiji National WASH Cluster
- SPREP (PEBACC+)
- Fiji REDD+ Programme - Ministry of Forestry
- Ministry of Health and Medical Services
- Department of Water and Sewerage along with Water Authority of Fiji
- CSO partners (Habitat for Humanity Fiji, Field Ready, Red Cross Fiji, Rotary Pacific, WCS (catchment program) and Pacific Blue Foundation).

Sasaga 3.2 Tuvanaki qai vakayagataki vinaka na Veika Bula me vakaukauataki kina na bati ni uciwai, tarova na waluvu, taqomaki tale ga na veibaravi

Ka me caka

Kena tuvanaki qai muri na NbS me dei kina na bati ni uciwai, tarova na waluvu, qai taqomaki na veibaravi, e okati sara ga kina na cakacaka ni veika bula me tarova na sisi ni qele kei na waluvu. E bibi kina na veika qo:

- Tei Tale na Veidogo qai Taqomaki:** Bibi me taqomaki na veidogo, ni na tarova na kena dau sisi vakalevu na veibaravi, e vakasavasavataki na wai, ra taqomaki tale ga na veimataqali ka bula e wai. Na veidogo e taqomaki na baravi mai na ua lelevu, e vanua tale ga ni bucubucuni nira susu kina na veika bula e waitui. Na kena tei tale na veidogo ena yaga sara vakalevu; me vaka na vanua e ciciva na gaunisala na *Queens*, me tarova na sisi ni qele ; na yanuyanu o Beqa, na veivanua lelevu era tiko kina na veibaravi kei na so na yanuyanu lalai me vakataki Naqara kei Yanuca ena Yasana o Serua, e rawa ni susugi kina vakalevu na ika.
- Vakabulabulataki na Cakau:** Rawa ni caka qo ni vakayagataki na lase mate, se na tikitiki ni lase, se so tale na iwalewale me taqomaki kina na veibaravi. E dau malumu na ua ena veidogo, e vanua vinaka me susugi kina na veika bula e waitui. E sa digitaki eso na baravi e Beqa kei na veibaravi e Viti Levu me tei tale kina na dogo (rai ena ka me caka ena 2.3).
- Ka e Vakaleqa na Veikabula:** Me raici e so na vanua e sa vakaleqai tiko , ka me tarovi na veivakatorocaketaki ka rawa ni vakuria na vakacaca ni yaubula ; me taqomaki tale ga na vanua e dau rawarawa kena sisi, se tubu totolo kina na iyalayala ni waitui. E vinakati vakalevu me vakayacori qori ena yanuyanu o Beqa kei na veivanua lelevu era tiko kina na veibaravi.
- Baniua, Veika e Tara me Tarova na Wai, kei na NbS:** Mera tara na veika qori ena vanua e veiganiti me tarova na sisi ni qele, me vakamalumutaka tale ga na kaukaua ni ua kei na tubu ni wai, vakauasivi na vanua e sega ni nuitaki sara kina vakalevu na cakacaka ni veika bula (vanua sa sega ni tei rawa kina na dogo) .

- (iYaloyalo 14). Ena yaga vakalevu qo ena gaunisala e ciciva na Queens, yanuyanu o Beqa kei na veivanua lelevu era tiko kina na baravi.
- **Vakalevutaki na Nuku ni Veibaravi:** Me vakalevutaki na nuku ni veibaravi me rawa ni cere tiko ga, taqomaki kina na gaunisala kei na itikotiko, qai kauaitaki eso na ka ni veivakamarautaki e dau vakayacori kina. Ena ganita vinaka qo na veibaravi e ciciva na gaunisala na *Queens*, e rairai sega ni levu sara na veidogo era tei tale kina, kei na yanuyanu o Beqa vaka kina na veivanua lelevu era tu kina na baravi.
- **Vakabibitaki na laiseini ni keli qereqere:** Me dikevi vinaka tale na laiseni ni keli qereqere mai na veiuciwai kei na kena vakadonui. E vinakati tale ga mera dau sikova sara ga na vakaillesilesi ena veivanua e caka tiko kina na kelikeli va qori.

iYaloyalo 13. Vakayagataki na bai vatu kei na veidogo me taqomaka na ikelekele ni waqa ena Koro o Lalati, mai Beqa

Na veivakatorocaketaki ni NbS e rawa sara ga ni uqeta nodra vakaitavi na yalewa, na tagane, kei ira tale ga na vakaleqai tu na ituvaki ni yagodra se ra lokiloki. Qori ena vakadeitaka vei ira nira rawa ni vakaitavi ena kena vakarautaki qai muri na NbS. Nira vakaitavitaki, wili kina o ira na dauveivakavulici ena lotu me baleta na muri ni NbS, e sa vakavulici ira sara tiko ga ena veika bula e tu wavoliti ira, e yavu tale ga ni veivakadeitaki vei ira na veiliutaki ena dua na gauna se bera mai. Kena ivakaraitaki, e rawa ni vakaitavi ena kena dikevi, taqomaki qai teivaki tale na veidogo.

Ni vakarawarawataki vei ira na vakaleqai tu na ituvaki ni yagodra se ra lokiloki mera vakaitavi tale ga ena vanua e vinakati me vakatorocaketaki tale, kei na porokaramu e tuvanaki ena dua na itikotiko, sa uqeti sara tiko ga qori mera taqomaka vinaka na veika qori. Kena ikuri, nira vakavulici ena susugi se taqomaki vinaka ni lase kei na vakalesui mai ni veidogo ena uqeti ira mera vakaitavi vakalevu ena cakacaka ni NbS, me yaga tale ga vei ira.

Na tara ni bai ni wasawasa kei na bai ni ualoka ena rawa ni vakadredretaka na kena lakovi na iqoliqoli se vanua ni teitei. Ena rawa ni vakaleqa na nodra rawata na ka mera bula kina na yalewa, itabagone, kei ira na vakaleqai tu na ituvaki ni yagodra se ra lokiloki. Ena rawa wali qo, ke vakarautaki ena bai ni ua na sala kina iqoliqoli se kina itetei, ia me taqomaki vinaka tiko ga na iyaubula. Ke mani vakaleqai na nodra rawa ilavo mai na qoli se teitei, era na rawa ni vukey vakailavo, vakavulici se vakarautaki vei ira na iyaya mera tekivutaka kina e dua tale na sala mera rawa ilavo kina.

Ena rawa muri na iwalewale qo ena veivanua voleka na veiuciwai, na yanuyanuanu kei na veibaravi. Ena lai vakilai vakalevu ena veivanua qori na kena yaga.

Qo eso na ka era vakatututaka na lewe ni koro se itikotiko me na vakayacori:

- Me vakalesui mai na kilaka me baleta na kau ni Viti era dau vakasavasavataka na wai
- Me vakalesui mai na kilaka me baleta na kau era dau tavulona na wai
- Mera liutaka na koro na kena teivaki tale ni kau era tu ena noda vanua (kena ivakaraitaki na veidogo) me tarova na tubu ni wai kei na sisi ni qele ena veiuciwai kei na baravi
- Me vakaitavi sara ga na koro ena vakalailaitaki ni keli qereqere ena veiuciwai kei na uciwai lalai. Ena sega ni lai sisi kina vakalevu na qele.

Vu ni kena vakayacori qori

<u>Vakalailaitaka na lega qo</u>	<u>Kena yaga</u>	<u>Veitokoni ina lalawa ni IVDP</u>
		
• Sisi ni qele ena veibaravi kei na waluvu • Vakaleqai na vanua e bula kina na cakau: • Ta laivi ni veidogo me caka kina na veivakatorocaketaki • Vuvu na wai, vakabibi ni dau tau bi na uca • Vakadukari na wai ena denimanumanu se wainimate ni vakabulabulataki ni qele • Keli qereqere	• Taqomaki na veibaravi qai vakabulabulataki tale • Vakavinakataki na wai • Bucini, taqomaki qai vakalesui mai na veika bula • Dei na bula vakailavo • Vinaka sara na bula ena itikotiko	• Vakavinakataki na bula ena itikotiko • Sasagataki me vinaka na bula vakailavo • Vakaraautaki na itataqomaki, valuti tale ga na veiveisau ni draki

iSoqosoqo era rawa ni vakaitavi kina

- Ministry of Fisheries and Forestry
- Ministry of Agriculture and Waterways
- Ministry of Infrastructure
- SPREP and SPC
- CSO partners (IUCN, Conservation International)
- Ministry of Environment and Climate Change
- Water Authority of Fiji

Sasaga 3.3 Vakayagataki vinaka na Veika Bula me Vakavinakataki Kina na Sala ni Veitosoyaki (leqa ni gaunisala kei na kena iwali)

Ka me caka

E tiko ena veivanua kece e okati ena ivakaso ni wai (catchment) e Navua, eso na gaunisala e dau vakayagataki vakalevu, me vaka na Queens Road, kei na so tale na gaunisala lalai. Era dau vakayagataka vakalevu na lewenivanua mera veitosoyaki kina (levu na gauna e dua ga na gaunisala e idewadewa ina dua tale na koro). E leqataki ni rawa ni sisi na qele ena gaunisala (na gaunisala lalai) vaka kina ena veibaravi (donuya na gaunisala na Queens). E rawa ni vakarautaka na NbS e dua na sala rawarawa ni ta gaunisala ka sau lailai sara, ka me kua ni yaco kina na leqa sa tukuni toka qori mai cake.

Qo eso na iwalewale ni NbS, e rawa ni vakayagataki ena ivakaso ni wai e Navua; ko ya na tei tale na kau era tu ena noda vanua, kau lalai, kei na co. Qo e rawa ni vukeya me curuma na qele na wai qai vakalailaitaka na kena sisi tiko. Qo ena vakalailaitaka na sisi ni qele qai taqomaki vinaka kina na gaunisala, e taqomaki tale ga kina na gaunisala

mai na leqa qori. E laurai ena iYaloyalo 15 e va na vanua e dau sisi vakalevu kina qele. Ena yaga eke na NbS, me taqomaki kina na gaunisala.

Na gaunisala na Queens, e vakayagataki vakalevu me sala ni veitosoyaki e Viti, e leqataki kina na itikotiko e Navua ni sa sisi tiko kina na qele, vakauasivi na veivanua volekati Galoa. Qori e rawa ni vakacacana na gaunisala, vakaleqa na idewadewa kina veivanua tale eso, nodra bula vakailavo na tiko kina kei na tabana ni saravanua.

Ke vakacacani na Queens Road, ena vakaleqa na nodra veitosoyaki na lewenivanua. Ena taura tale ga e dua na gauna balavu ke muri e dua tale na gaunisala. Qo ena vakalusi gauna, vakauasivi ena kena dau usa iyaya kei ira na dau vakayagataka na gaunisala e veisiga me nodra sala ni veitosoyaki.

Me wali na leqa qo, me yaga tale ga ena veika bula, e bibi me muri sara ga na itataqomaki e vakarautaki ena NbS. Me vaka na kena vakalesui mai se tei tale na veidogo, kei na kena taqomaki na vanua e lakovi e gaunisala, kei na veika e dau vakavu leqa ena gaunisala na Queens. Na veidogo kei na kau lalai era tubu tu ena veinuku, era veivuke tale ga ena kena tarovi na sisi ni qele, vakavinakataki ni wai, kei na nodra itikotiko na veika bula e wai. De rairai sega ni rawa ni tei tale na veidogo ena so na vanua, vakauasivi ke sa sisi tiko kina vakalevu na qele, e se rawa tiko ga ni qarai eso tale na sala me taqomaki qai vakavinakataki kina na gaunisala. E rawa ni caka qori ni biu na lase mate ena vanua e volekata na baravi, ena vakamalumutaka na ua se drodro ni wai, qai rawa ni tubu kina na dogo. E laurai ena iYaloyalo 15 na vanua e rawa ni vakarautaka na NbS me taqomaka na gaunisala, me vaka na kena tei tale na dogo. E okati kina na vanua erau veisemati kina na gaunisala na Queens kei na veibaravi, era se bera tu ni taqomaka (ia e volekata na vanua era se bula tu kina na veidogo se era dau bula tu kina e liu na dogo).

E rawa ni muri na iwalewale qori ena vanua e bula tu kina na veikau, caka tu kina na teitei qai volekata na wasawasa. Ena rawa ni yaga ena veikau, vanua ni teitei kei na yaubula e wasawasa.

Me rawa ni muri na vakatutu qori, e yavutaki ena veivosaki kei ira na lewe ni itikotiko qai okati kina na veika qo:

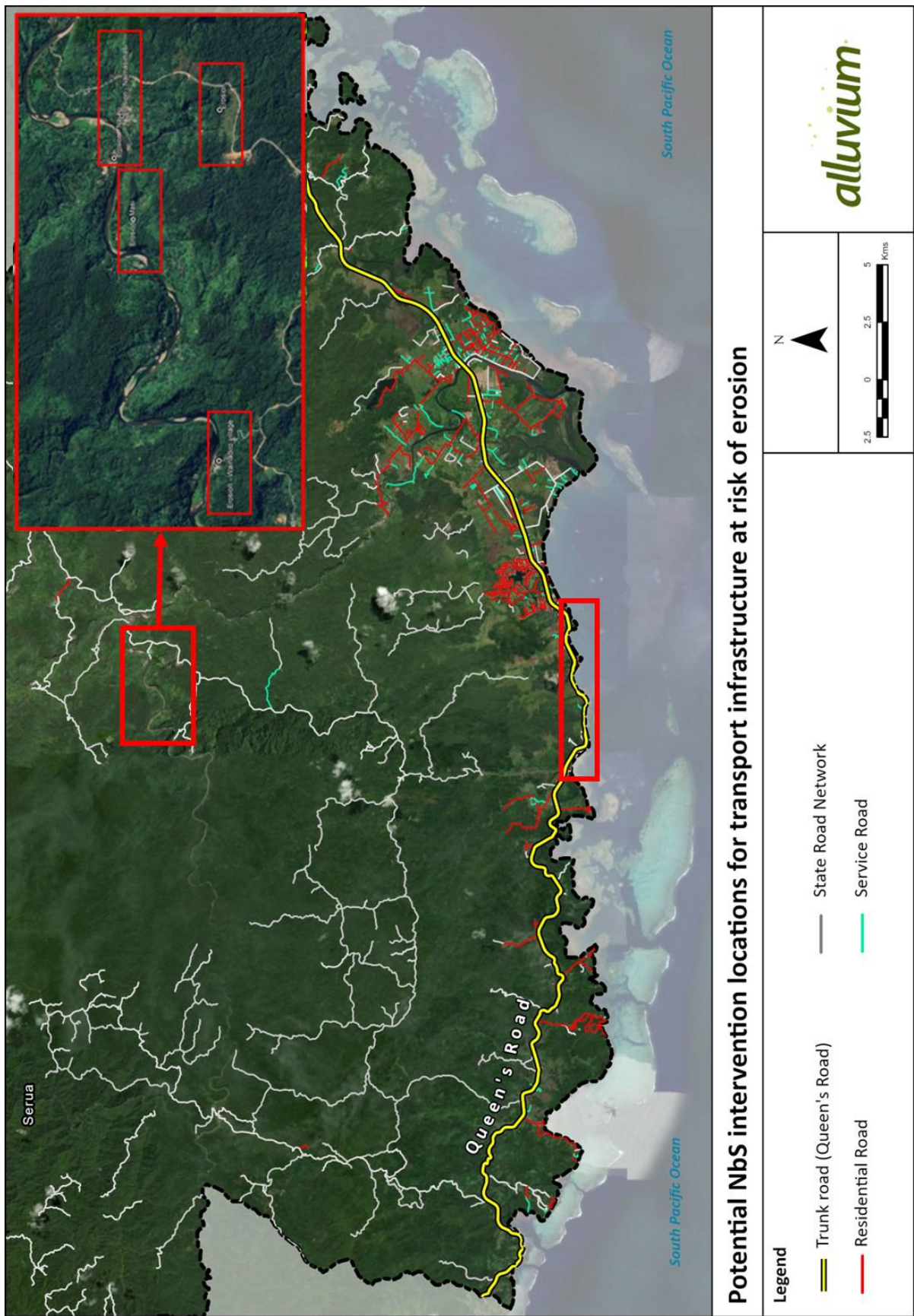
- Tauyavutaki e dua na porokaramu, mera vukei na lewenivanua, mera teivaka tale na vanua e volekata na gaunisala, e leqataki ni na yaco kina na sisi ni qele.
- Me biu na qereqere kina na nodra gaunisala na koro, vakabibi na gaunisala era dau vakayagataka na lewenikoro me gole kina i cakacaka se na kena usani na nodra itei kina makete
- Mera vakavulici vakavinaka na lewenikoro ena tei ni co babalavu (vetiver grass) me tarovi kina na sisi ni qele.

Vu ni kena vakayacori qori

<u>Vakalailaitaki na leqa</u>	<u>Kena yaga</u>	<u>Veitokoni ina lalawa ni IVDP</u>
		
• Sisi ni veibaravi, kei na ka e rawa ni vakacacani ena cagilaba	• Vakalailaitaki kina na isau ni kena vakavinakataki • Vakalailaitaka na waluvu • Taqomaki o ira na dau vakayagataka na gaunisala, nuitaki tale ga na vanua e muri • Vakalailaitaka na vakacacani ni veika sa taravaki tu	• Vakavinakataki na bula ena itikotiko • Vakavinakataki kina na bula vakailavo • Kua na vakasabusabutaki ni ka, kei na kena taqomaki na veiveisau ni draki

Soqosoqo era rawa ni vakaitavi kina

- Fiji Roads Authority
- Ministry of iTaukei Affairs Cultural Heritage and Arts "Natural Resource Owners Committee" (NROC)
- Ministry of Infrastructure
- Ministry of Environment and Climate Change
- Water Authority of Fiji

iYaloyalo 14. Vanua veiganiti e veivuke kina na NbS ena taqomaki ni gaunisala

iTuvatuva 4 – Rawati na Bula ena Veikabula

Na ituvatuva qo ena vukei ira na lewenivanua me vakatorocaketaki na nodra bula vakailavo, ena gauna vata qori me taqomaki tiko ga na iyau bula. Ena tokona na saravanua kei na kena vakayagataki vakayalomatua ni NTFPs, qai taqomaki tiko ga na iyau bula.

Na ituvatuva qo ena: vakalailaitaka na kena vakaleqai na veika bula e vanua kei na wasawasa

- Maroroi kina na itovo vakavanua kei na nodra kilaka makawa na noda qase
- Vukei ira na lewenivanua ena sala me vakatorocaketaki kina na ivakarau ni nodra bula kei na duidui sala e rawati kina na ilavo,
- Vaqacacotaki na nodra bula na lewenivanua mera kua ni vakaleqai ni yaco na veiveisau ena bula vakailavo se ena draki

Ni sega ni vakasabusabutaki na vakayagataki ni veika bula, era taqomaki vinaka kina na lewenivanua qai vakilai na kena yaga ena veigauna sa bera mai.

Sasaga 4.1 Tauyavutaki ni ituvatuva vinaka me baleta na Saravanua e taqomaki kina na iYau bula

Ka me caka

E vinakati me muri e dua na ituvatuva maqosa me baleta na saravanua ena veiuciwai, veibaravi kei na wasawasa e Navua. E kena inaki me vakabulabulataki na saravanua, ia me kua ga ni vakacacani na yaubula se nodra bula na lewenivanua. Qo e kilai me eco-tourism. Na ituvatuva qo e dodonu me:

- **Sema kei na ituvatuva sa tiko rawa** – Na ituvatuva e vakarautaki qo, e dodonu me veisemati kei na ituvatuva sa tiko rawa, me vaka na National Sustainable Tourism Framework se na World Bank Sustainable Tourism Plan (e vakarautaki tiko ena gauna qo).
- **Raica na vuli me vakayacori** – Na ituvatuva qo e dodonu me dikeva na mataqali veivakavulici me vakayacori vei ira na lewenivanua me baleta na eco-tourism. Eso era sa cicivaka rawa tiko eso na bisinisi va qori, ia ena raica na ituvatuva qo na veika era lekata kei na sala mera vakavulici kina.
- **Raica na lawa e vakalatilati ena sasaga** – Ena raica na ituvatuva ni lawa kece e rawa ni vakalatilati ena nodra sasaga na lewenivanua mera vakaduria na nodra bisinisi ni eco-tourism. Me kena ivakaraitaki, e dau taura tu e dua na gauna balavu me soli eso na veivakadonui se ivola tara, se sa rui dredre na vakalewe fomu. E sega ni matata vinaka eso na ka e vakamacalataki, e rawa ni dredre kina nodra sasaga na lewenivanua mera tekivutaka nodra bisinisi ni saravanua.
- **Vakarautaka na sala me sasagataki vakatautauvata na bisinisi ni saravanua** – Na nodra dau veisisivataka na veikoro se itikotiko na bisinisi ni saravanua, ena rawa ni lai vakalega na yaubula era tu wavoliti keda. Me vakarautaka na ituvatuva na sala mera vukei kina na veikoro se itikotiko mera cakacaka vata. Kena ivakaraitaki, me sa lokuci rawa tu na gauna mera vakaitavi kina na koro yadua. Mera vakavulici tale ga na veikoro, mera vakarautaka e dua na ka mera marautaka na saravanua e duidui mai na veikoro tale eso.
- **Vakadeitaka me vinaka na kena cicivaki** – Ena lai yaga na ituvatuva qo ke vinaka na ivakarau ni kena cicivaki. Era na tu vakarau ni tokona na sasaga qo na lewenivanua ke sega ni vunitaki na veika e tuvanaki, vakabibi na iwalewale ni sausaumi e vakayacori.
- **Matata na sala e sa yaga kina** – Me kua ni vakatau ga qori ena levu ni ilavo se tubu e rawati ena bisinisi. E dodonu me dikevi na balavu ni gauna sa cici tiko mai kina, kei na sasaga e cakava me taqomaka kina na iyau bula. Kena ivakaraitaki, me sikovi qai dikevi na veivanua era dau gade kina na saravanua.
- **Sema kei na nodra inakinaki na veikoro qai taqomaki na iyaubula** – E dodonu me laurai ena ituvatuva qo, ni salavata tiko kei na veika era sasagataki tiko na veikoro se itikotiko. Me vakamatatataka na vuna e dodonu me taqomaki kina na veikabula me rawa ni toso vinaka na bisinisi ni saravanua. Era na via tokona na ituvatuva qo na lewenivanua ke matata vei ira ni veisemati na taqomaki ni yaubula kei na bisinisi ni saravanua.
-

- **Ra vakayagataki na kenadau** – Me okati ena ituvatuva qo, na nodra vakaitavitaki na koro se iTaukei era sa dau cicivaka oti na bisinisi ni eco-tourism. Ena yaga vakalevu na nodra kila ena kena vakarautaki e dua na ituvatuva e veiganiti vei ira na lewenivanua qai taqomaki tale ga kina na iyaubula.

E dodonu me okati ena ituvatuva ni saravanua na nodra inakinaki na veikoro se veitikotiko. E bibi me vakamacalataki vinaka na vuna e yaga kina na taqomaki ni iyaubula kei na toso vinaka ni bisinisi ni saravanua. Era na tokona na lewenivanua ke matata qori vei ira. Mera dau vakavulici wasoma tale ga na lewenivanua. Era na sega ni vakaleqai totolo ke yaco na veisau. Me dau okati tale ga vakavakarau ni leqa tubukoso na vuli ni kena sasagataki eso tale na sala ni qara ilavo. Era na vaqacacotaki kina na lewenivanua mera kua ni vakila kina vakalevu na revurevu ni leqa tubukoso. Kena ikuri, me laurai ni ganiti ira kece ena itikotiko se koro na veivakavulici, ni duidui tu na ivakatagedegede ni wilivola kei na kilaka vakafika.

Na vakatutu qo e rawa ni vakayagataki, qai yaga ena veikabula kece kei na vanua era dui tiko kina.

Me rawa ni muri na vakatutu qori, ena yavutaki ena veivosaki kei ira na lewe ni veitikotiko eso, qai okati kina na veika qo:

- Tuvanaki na veivakavulici, se porokaramu ni veivakararamataki ena veikoro me matata kina vei ira na sala mera cicivaka kina na bisinisi ni eco-tourism
- Me okati ena lawa ni koro na kena tuvanaki na bisinisi ni eco-tourism.
- Vakavinakataki na vanua ni vakatakakana ni vakarautaki kina na ena kena vakarautaki eso na iyaya me vaka na vale ni sili, idabedabe, kei na so tale na ka era marautaka na saravanua.

Vu ni kena vakayacori qori

Vakalailaitaki na leqa qo	Kena yaga	Veitokoni ina lalawa ni IVDP
		
● Sega ni levu na ivurevure ni rawa ilavo	● Vakarautaki na cakacaka kei na ilavo ● Vakadewai na kilaka mai vei ira na qase ki vei ira na gone. ● Vukei na veikoro kei na itikotiko mera cakacaka vata ena kena taqomaki na iyaubula	● Vakavinakataki na bula ena itikotiko ● Sasagataki me vinaka na bula vakailavo ● Taqomaki na iyaubula qai vakarautaki vinaka ena veiveisau ni draki

iSoqosoqo era rawa ni vakaitavi kina

- Fiji Hotel and Tourism Association
- Tourism Fiji
- Duavata Collective
- Women in Business Council (FCEF/WEBC)
- Young Entrepreneurs Council (FECF/YEC)
- Soqosoqo vakamarama (Provincial and District)
- Fiji Ministry of Tourism and Civil Aviation
- Tour operators/ Private Sector partners that are not part of the Duavata Collective (Business, etc)
- Ministry of iTaukei Affairs Cultural Heritage and Arts Natural Resource Owners Committee (NROC)

Kato 5. Dikevi na barinisavu ena gaunisala e Serua

E tauri rawa mai na bose kei ira ena yasana o Serua, nira via vakaitavi vakalevu ena tabana ni eco-tourism. Era kaya ni na sega ga ni vinaka kina na nodra bula vakailavo, ia e levu tale na kena yaga. Kena ivakaraitaki, era qarava tiko e dua na koro na nodra dau gade yani ena nodra barinisavu na saravanua. E lai vakavinakataki kina na gaunisala ni barinisavu qori me rawarawa nodra lakova na dausaravanua vaka kina o ira na dauteitei nira kauta nodra itei ina makete. Qo e dua na ivakaraitaki ni sala e yaga kina vei ira na lewenivanua na eco-tourism.

Barinisavu e Serua

Sasaga 4.2 Vakatorocaketaki na bula ena Non-Timber Forest Products (NTFP)

Ka me caka

Na nodra vukei na lewenivanua mera rawata na ilavo nira vakayagataka na NTFPs, me vaka na tali basikete, era na lai rawaka vakailavo kina na marama kei ira na itabagone ena itikotiko e Navua. Ni vakayagataka na kila vakavanua kei na itovo makawa me baleta na veidogo, vunikau, kau lelevu kei na kau lalai, era rawa sara ga kina ni rawailavo vakalevu na marama. Qori ena veimataqali cakacakaniliga era cakava, me vaka na tali basikete. Era via taqomaka tale ga na ka era vua tu e veidogo. Qo e sega wale ga ni kunei kina e dua tale na sala me rawati kina na bula, ia era sa vakaitavi sara tiko ga ena kena maroroi na iyau vakavanua, kei na qaravi vinaka ni veikabula. Eso na isoqosoqo se bisinisi era tauyavutaki ga ena itikotiko, era raica mera kua ni vakasabusabutaka na iyau bula ra qai taqomaka vinaka. Ke vakarautaki vei ira na bisinisi va qori eso na vuli, ena vukei ira mera taqomaka na veikau, ena vakataudeitaki ira tale ga na tu ena veikoro mera qaravi ira ga.

Na vakatutu vakarautaki me ganita na kena taqomaki na kau ni Viti.

Ni oti na veitalanoa kei ira ena veikoro, qo e vica na ka ena rawa ni sasagataki:

- Dua na vakalesilesi e qarava na veika vakailavo me vukei ira na veikorokoro ena sala mera rawailavo kina mai na NTFPs.
- Ena rawa ni tosoi cake nodra bula vakailavo na tu ena nakoro ke vakarautaki kece vei ira na livaliva kei na network ni talevoni veikauyaki.

Vu ni kena vakayacori qori

Vakalailaitaki ni leqa qo	Kena yaga	Veitokoni ina lalawa ni IVDP
		
• Vakayagataka vakasivia na veikabula • Sega ni levu na ivurevure ni rawa ilavo	• Vakalailaitaki na leqa e dau basika ni vakayagataka vakasivia na veikabula • Valuti na bula dravudravua • Maroroi na kila vakavanua kei na itovo vakavanua • Vaqacacotaki na nodra bula ena veikoro se itikotiko • Levu na sala me rawati kina na ilavo	• Vakavinakataki na bula ena itikotiko • Sasagataki me vinaka na bula vakailavo • Vakarautaki na itataqomaki, valuti tale ga na veiveisau ni draki

iSoqosoqo era rawa ni vakaitavi kina

- Ministry of iTaukei Affairs
- Department of Heritage and Arts
- Fiji Hotel and Tourism Association
- Tourism Fiji
- Duavata Collective
- Women in Business Council (FCEF/WEBC)
- Young Entrepreneurs Council (FECF/YEC)
- Soqosoqo vakamarama (Provincial and District)
- CSO (Think Pacific, FRIEND Fiji, Makoi's Women Training Centre – utilisation of venues within districts or provinces)
- Faith based organisations (e.g: Fiji Muslim League, Methodist, Catholic, AOG churches)
- Ministry of Industry and Trade, Investment Fiji
- Fiji REDD+ Programme - Ministry of Forestry

iTuvatuva 5 – Vakavulici Qai Wasei na Kilaka Vei Ira na Lewenikoro

E tiko kece na noda itavi ena kena taqomaki na veivanua e Navua, wili kina na uciwai lelevu, lalai kei na wasawasa. E bibi gona mera kila na lewe ni veikoro kei na itikitiko na veika e dau vakavuna na veiveisau ni yaubula. Me matata tale ga vei ira na ka mera cakava ni yaco na veisau qori. Kevaka era vakavulici, ena vakarautaki ira vinaka mera vakaitavi qai tokona na sasaga me baleta na kena taqomaki na nodra iyaubula.

Na ituvatuva ni cakacaka qo ena vakabibitaka nai sala ni veivakavulici kei na wasei ni kilaka: 1) mera vukei na lewe ni koro se itikitiko mera kila na revurevu ni draki veisau, sala mera vakarautaki ira kina, kei na ka mera cakava ni yaco na leqa tubukoso; kei 2) e vauca na kena vakamuri, vakadikevi vinaka, qai volaitukutukutaki na ituvaki ni veiuciwai kei wasawasa e Navua. Me vakaleweni e dua na kena ivolatukutuku (Report Card).

Sasaga 5.1 Ka e rawa ni caka ena vuku ni veiveisau ni draki

Ka me caka

Veivakavulici me baleta na veiveisau ni draki - Na veiveisau ni draki ena rairai vakavuna vakalevu na veisau ni veikabula e Navua, ena veiuciwai kei na wasawasa. Ena lai tara tale ga na sala era rawata kina na nodra bula na lewenivanua mai na veika bula qori. E laurai ena levu ni nodra ituvatuva ni koro na IVDP ni dodonu me vakabibitaki na nodra vakavulici na lewenivanua mera kila na draki veisau kei na sala mera vorata kina kena revurevu. E tokona qori na IEMP baleta ni na yaga vakalevu vei ira na lewenivanua kei na veika bula e tu wavoliti ira.

Na ituvatuva qo e okati kina e dua na porokaramu ni veivakavulici me baleta na veiveisau ni draki. Me vakarautaki na porokaramu qai vakavulici ena veikoro. Qo ena okati ena ka ni vuli – Dua (1): na vu ni veiveisau ni draki, Rua (2): e tarai Viti vakacava na veiveisau ni draki ena veigauna sebera mai; Tolu (3): na revurevu ni veiveisau qori ena veikabula kei na itikitiko (kena ivakaraitaki, na waluvu; kei na veiveisau ni roka ni lase me vulavula taucoko) kei na kena iKava (4): na veika mera cakava na lewenivanua mera vorata kina na revurevu ni veisau ni draki. Me sagai mera vakayagataki ena vuli eso na ka e yaco dina e Viti, kei na Yatu Pasifika. Mera qai uqeti ena kena vakayagataki na veikabula me itataqomaki. Mera vakavulici tale ga ena sala mera kua ni vakaleqai rawarawa ni yaco na veiveisau ni draki.

Me vakayagataki ena vuli kei na veika e vakamacalataki kina na GEDSI. Kena ivakaraitaki, me laurai ni vanua kei na gauna e vakayacori kina na vuli ena vakarawarawataka na nodra tiko kina na lewenikoro kece.

Vu ni kena vakayacori qori

Vakalailaitaki ni leqa qo 	Kena yaga 	Veitokoni ina lalawa ni IVDP
• Veiveisau ni draki • iTei e kau mai vanua tani era vakacacana na veika bula • Manumanu susu era vakamatea na veikabula • Veiwaki na waitui kei na waidroka • Sisi ni qele • Tau bi ni uca • Lauqa • Vakacacani na vanua e bula kina na cakau	• Kau tani na kaboni • Taqomaki na veidogo e baravi • Vanua e lakovi se saravi era tu kina na veikabula • Vakalailaitaki na waluvu	• Vakavinakataki na bula ena itikitiko • Vakarautaki na itataqomaki, valuti tale ga na veiveisau ni draki

iSoqosoqo era rawa ni vakaitavi kina

• Ministry of Environment and Climate Change • Ministry of iTaukei Affairs (PCOs) • Ministry of iTaukei Affairs Cultural Heritage and Arts Natural Resource Owners Committee (NROC) • Fiji Roads Authority • Ministry of Infrastructure • Fiji National WASH Cluster • SPREP (PEBACC+)	• Ministry of Health and Medical Services • Department of Water and Sewerage, Water Authority of Fiji • CSO partners (Habitat for Humanity Fiji, Field Ready, Red Cross Fiji, Rotary Pacific, WCS (catchment program) and Pacific Blue Foundation). • Ministry of Forestry and Agriculture, REDD+ • Ministry of Industry and Trade, Investment Fiji

Sasaga 5.2 Vakamuri, Vakadikevi vinaka, qai Volaitukutukutaki

Me tauyavutaka e dua na porokaramu ni vakadidike me cici ena dua na gauna balavu (Report Card (raica na iYaloyalo 16)- E sega ni dau dikevi wasoma na ituvaki ni veika bula ena ivakaso ni wai se na Toba o Beqa. Era qarava eso porokaramu ni vakadidike vaka oqo e so na veimataqali isoqosoqo (researchers, NGOs) ia e dau lekaleka ga na kena vakayacori. Nai naki ni ituvatuva ni veiqaravi qo, me tauyavutaka e dua na porokaramu ni vakadidike me cici ena dua na gauna balavu. Ena saga tale ga me kila na veika kece e vakavuna tiko na vakaleqai ni yaubula.

Na gauna ga sa vakayagataki kina na vakatutu kei na veika e lalawataki ena ituvatuva qo, ena vinakati me vakamuri, vakadikevi vinaka qai volaitukutukutaki. Me kilai tiko kina na veika sa rawati, oti me dikevi tale ga na veika e sasagataki ni toso na gauna. Ni vakamuri tiko ga qai volaitukutukutaki na porokaramu qo, ena bibi qori ena kena vakailavotaki ena veigauna se bera mai. Ena vakarawarawataka tale ga na noda kila na ituvaki ni veikabula e Navua, ena veiuciwai kei na wasawasa.

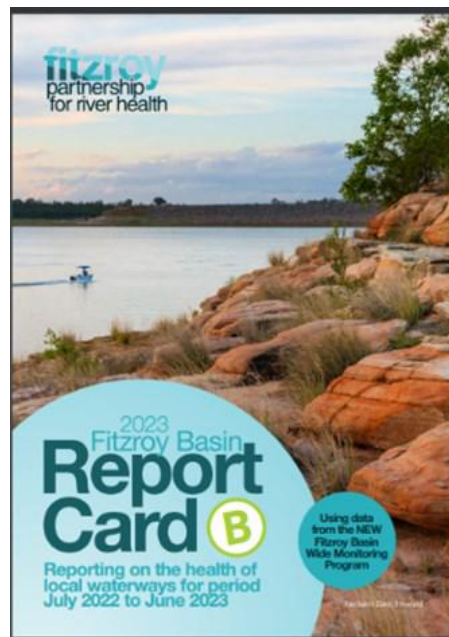
Ena vinaka me vakarautaki e dua na ivola e kilai rawarawa me vaka na Report Card (raica na iYaloyalo 16) Ena vakamacalataki ena ivola qori na ituvaki ni bula raraba, iyaubula kei na bula vakailavo ena ivakaso ni wai ena Toba o Beqa. Me dua na ituvatuva matata me vakarawarawataka na kena vakarautaki ka wasei vakawasoma na Report Card - me vaka ena veiyabaki se veiyarua na yabaki. Era na kauai na lewenivanua kevaka era wilika na ivola va qori, qai vakarawarawataka tale ga na kena ivakailavotaki na tuvatuva ni kena qaravi na maroroi ni veika bula.

Vu ni kena vakayacori

Vakalailaitaka na leqa qo	Kena yaga	Contribution to IVDP goals
		
Lailai nodra veitaratara qai cakacaka vata na lewenikoro se itikotiko kei ira na vakailavotaka se liutaka tiko na sasaga qo	Me vakamatatataki na veika sa rawati qai sagai mera cakacaka vata vakavoleka na lewenivanua kei ira na qarava na ituvatuva ni cakacaka	- Vakavinakataka ivakarau ni veiliutaki kei na vakatulewa - Tokona na kena taqomaki na iyaubula kei na vorati ni revurevu ni veiveiveisau ni draki - Vaqaqacotaki na veiliutaki ena vanua

iSoqosoqo era rawa ni vakaitavi kina

- Ministry of Environment and Climate Change
- Ministry of iTaukei Affairs (PCOs)
- Ministry of iTaukei Affairs Cultural Heritage and Arts Natural Resource Owners Committee (NROC)
- Fiji Roads Authority
- Ministry of Infrastructure
- Fiji National WASH Cluster
- SPREP (PEBACC+)
- Ministry of Health and Medical Services
- Department of Water and Sewerage along with Water Authority of Fiji
- CSO partners (Habitat for Humanity Fiji, Field Ready, Red Cross Fiji, Rotary Pacific, WCS (catchment program) and Pacific Blue Foundation).
- Ministry of Forestry and Agriculture
- Rivers Fiji, Fiji Hotel and Tourism Association, Tourism Fiji, Duavata Collective
- Women in Business Council (FCEF/WEBC)

iYaloyalo 15. Rua na ripote ni vakadidike ni IEMP e Navua kei Beqa

ISBN 978-982-04-1423-5

